

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVI-ik évf.

Martius—Aprilis. 1891.

2-ik füzet

A BIBLIA.

„A melyek régen megirattak — igyszól Pál apostol — a mi tanulságunkra irattak meg, hogy a békeséges türés által és az irásoknak vigasztalások által reménységünk legyen.“ Pál ugy látszik a multat becsesnek tartja s azzal a könnyedséggel, melylyel a kitünő tehetség a legegyszerűbb tényből is a legnagyobb elvet tudja kivonni, egy, a régi zsidó iratokból vett vers mellé, azt a bővebb értelmű magyarázatot csatolja, hogy minden igaz tapasztalatban van valami, a mi több emberre nézve hasznos. Mig egyfelől a görög költő, Menander egy sorával buzdítólag szól a Korinthusbeli keresztényekhez; addig másfelől az Isten atyaságában való hitet leginkább megerősíti, ámbár honfitársa, de nem zsidó — Aratus hymnusának e szavaival: „mert mi is az ő teremtményei vagyunk.“ A régi vallás irodalma, melyet a modern tudományosság nyitott fel előttünk, egy, még tágabb körhöz tartozik. Azt sem a zsidó, sem a görög nem mondhatja egészen magáénak. Ázsia terjedelmes földjén, mely annyi nemzetnek és műveltségnek volt anyja, országról-országra lehet nyomozni a szent gondolatok keletkezését, a vallásos törekvés erélyességét. A Nilus völgyétől a Ganges, sőt éppen a Csendes tenger partjáig a vallás mindenféle kifejezést nyert ima- és hymnusokban, bölcsészet, történelem és törvényekben, melyek ugy tekintettek, mintha égi csudával lettek volna körülvonva. Kérdezd a Mózes korabeli Egyiptomit s tudni fogod, hogy a szertartás, melyet halottai sirjánál végez, éppen oly tiszteletre méltó előtte, mint az izraelita előtt a 10 parancsolat s előttünk az uri-ima. Figyelj dicsénekére s azonnal ugy tetszik, mintha valamely hiányzó zsoltárt hallanál: „Isten magában egy; egyedül teremtett mindent, a legrégebb eget és a legrégebb földet; ura az időnek, szerzője az örökkévalóságnak, ő az öröm és a világosság oka; ő teremti a fűvet a barom, a gyümölcsstermő fákat az ember számára, élte a halat a vízben, betölti a levegőt madarakkal; mikor minden ember alszik, ő ébren van, hogy teremtményeinek javát eszközölje. Meg-

hallgatja a szegényt, ki nyomorban van; kegyes, mikor valaki hozzá fordul; megszabadítja a gyengét az erőstől, megítéli a szegényt, a szegényt és elnyomottat.“ Menj Mezopotamia síkságára s a régi imaformákban hallani fogod a bűnvallást, a töredelmességet és a bocsánat-esdeklést. S ha azt mondod, hogy ezeknek nincsen canonicus jellege, hogy ezek sohase voltak a vallás hiteles magyarázata gyanánt összegyűjtve, akkor menj tovább Persia prófétájának követői közé, hallgassd a szívtisztaságról imájukat; ülj le a Brahman mellé, mikor mysticus hymnusát énekli; lépj be a Buddhista zárdába s kérdezősködj a könyvek felől, melyek a nyolczféle nemes ösvényről tanítanak, mint a megszabadulás útjáról; légy tanuja a Chinai tudós amaz odaadásának, melylyel szent classicusai iránt viseltetik; nyisd fel az arabiai predicator Koránját s úgy fogod találni, hogy mindenik e könyvek közül egy vagy más módon a vallás bizonyosság-levelét tartalmazza, vagy pedig emberi hangokat felülmuló szavakkal szól hozzád. Kinevessük-e mi ezeket? A Hindu megfessed: „Csak egy lény van, ki mozgás nélkül létezik, s ki mégis gyorsabban mozog, mint a gondolat. Ő a világegyetemben benne van. s mégis kívül a világegyetemen, minden élő teremtményt mintegy magában lát s magát, az általános szellemet, mintegy mindenben, ezért egy teremtményre sem néz megvetéssel.“ Büszke megvetéssel forduljunk-e most el? Buddha szavai emlékeztetnek minket ama mesternek való engedelmességre, kinek tanítását nem valósítottuk meg: „legyen mérték nélküli, részrehajlatlan, tiszta ellenségeskedés nélküli jóakarát az egész világon, fent, alant és körül.“ Megtagadjuk-e azoktól az imádkozást, kik nem a mi uri imánkat mondják, s nem a mi nevünket viselik? Mohamed egy apostol buzgóságával szól a szabadságról: „minden nemzetnek része van az égben; Isten az, ki ezeket az ég felé vonja; szorgalmatosan igyekezz a jóra; bárhol legyetek, Isten egy napon mindnyájatokat összegyűjt.“ És így tovább mindenütt azt látjuk, hogy különböző alakban az emberek egy hit, egy szeretet, egy remény után törekednek.

Az emberi nem e nagy bibliájában minő helye van a mi bibliánknak? Ez ama vallásos könyvek sorába tartozik, melyek nem régebbiek, mint maga. Noha nem követeli, mégis ugyanazon igényeket követelték számára, a mint a Vedák és a távol Kelet más iratai számára. Mikép kell a bibliát magyarázni, minő helyet kell hogy az elfoglaljon ma vallásos életünkben? A felelet e kérdésre azon a másik kérdésen nyugszik: mi a biblia? A jelen száz többet tett e kérdés megoldása érdekében, mint az előzők együtt. A tudomány hala-

dása, a történelmi és tudományos vizsgálódás szélesbülő köre, a hit alapjának gondosabb vizsgálása, vallás dolgában a tekintély természete és határa, mind arra működtek, hogy a régi okiratot új világításban állítsák előnkbe. Igaz ugyan, hogy ezek megtagadtak a bibliától egyes igényeket, melyeket annak lapjai nem támogattak, de azért magát a bibliát meg nem gyengítették, erőtlenné nem tették, sőt éppen az életnek friss forrásait nyitották fel benne, s visszaadták az emberiségnek a nélkül, hogy elvették volna Istentől.

A keresztények bibliája, mint tudjuk, két egyenlőtlen részre oszlik: ó- és új-szövetségre. Vannak ezenkívül az apocryphus iratok, melyeket, minthogy semmi sincs bennük, a mi változást idézne elő érvelésünkben, jelenben mellőzünk. A név biblia görög szó; azt jelenti: könyvek. Mik tehát e könyvek? Nyisd fel az ó-szövetséget s világos minden. Egy egész irodalom maradványaival, gyakran csak töredékeivel találkozol. A vándorló törzs egy csoportja Chaldaea távoli területéről indult el. Ősapjának Ábrahámot és Izraelt tartá. Ott legeltek nyájai a Chaldaei halmokon; majd egy ideig a Nilus zöld rétein telepedtek le; mikor a lakhely fogsággá, a birtok szolgasággá vált, kivonultak a pusztára; itt vándoroltak, míg elég erősnek érezték magukat, hogy megkísértsék azt a földet elfoglalni, melyen atyáik laktak; ekkor lassanként előzönlöttek Palesztinát, összeolvadtak ennek népével, elfogadták miveltségét. Győzelmek és elnyomatások idején mentek keresztül; háborgatá külellenség, gyengítette belszakadás, de idővel az ősi kormányformából rend fejlődött ki, megalapult a monarchia; e biztosított külfényt s létrehozta azt a szervezkedést, mely mind a mellett is, hogy az alapítás után a királyság rövid idő alatt két részre szakadott, egy dynastiában 400 évnél tovább fentartott. Az országot megtámadták, az uralkodókat legyilkolták, a fővárost elpusztították, a népet fogságra hurczolták, de azért nem halt meg a nemzet. A legyőzés nem tudta elnyomni, a száműzetés kifárasztani; a szétszórás nem tudta az újra egyesülést meggátolni s a nemzet ismét visszatért, hogy régi otthonát elfoglalja s felforgatott politikai életének új alakban, új szervezetet adjon.

Mindezeknek a történelme e könyvekben van. E történelem nem közönséges. Más népek odahagyták őseik lakhelyét és új hazát, új lakhelyet szereztek járatlan helyeken. Más nemzetek mint győzők jöttek be s lehet, hogy mint szolgák mentek ki. Más nemzetek az elnyomatás után fellázadtak, vívtak a szabadságért és szenvedéseik által megtanulták, hogy mikép kell erősnek lenni. De más nép nem irt talán egész öntudatlanul ily feljegyzéseket s nem nyomta rá a

feljegyzések minden lapjára sajátos jellemének bélyegét. A kezdő fejezetek, melyek valószínűleg a Babyloniai templomok árnyékában irattak, idegen tanulmányon nyugszanak, áthatva azonban ama vallás által, mely kizárólag csak az övék vala. A szavak mintha rég eltűnt mythológiának volnának viszhangjai s mégis úgy tetszik, hogy e viszhangok egy magasztosabb vallással, hittel vannak összhangzásban. Most a hatalmas uralkodók tűnnek szemeinkbe, majd látjuk hogy a nép mikép vándorol hátra és előre Közép-Ázsia roppant területén; de az uralkodók emelkedése vagy bukása mindig egy magasabb akarat rendelkezése folytán történik; a számüzött csoport mindig az Isten segítségül hívásával indul el. A fátyol, most a vándorló sheykh sátor-ajtájában, majd a szentek szentében lebben fel, de történjék ez akár az otthoni élet egyszerűségében, akár a próféta látomásában, avagy a pap és a nép legünnepélyesebb foglalkozásában, bár árnyékkal körülvéve, de mindig látszik egy magasztos alak, s ez alak nő, nevededik, míg a sátor, a szövetség sátora, s a templom nem elégséges, hogy azt befogják és ez alak roppant lesz, mint a világ, betölt tért és időt egészen. A tapasztalat sokat változik, míg az igazság teljességét elérhetjük, de mind az, a mi abból származik: költészet, profétálás, törvény és ima, a tapasztalat eltörülhetetlen hatását viseli magán. Nem sokat tesz az, hogy a költészet olykor-olykor nyers és durva, hogy a profétálás nem igaz jóslás mindig, hogy a törvények a társaság oly állapotára vonatkoznak, melyek rég elmultak, nem sokat tesz az, hogy az ima néha-néha átokba megyen át, hisz ez irodalom minden tarka változatain, legenda, románcz, ájtatóskodáson, bölcsesség és bölcsészeten, ott van az ember igazságosságát felülhaladó igazságosság erélyes bélyege, mely engedelmiséget követel s mindig valami jobbat állít az ember elébe, mint a minőt maga a legjobb ember.

Más irodalomban e jegyek nem oly tiszták, nem oly erősek. Görögország látnokaiban és bölcseiben nem hiányzott az Isten természetének és az anyagi világhoz való viszonyának magasztos fogalma; Róma moralistáiban nem hiányzott a kötelesség magas eszméje; de ezek nem vezetnek minket szentől-szembe a láthatatlannal, nem tudják úgy megeleveníteni a belső megfigyelést, nem tudják úgy nyilvánkoztatni a dolgok elrejtett életét. A Genesis cosmogoniája lehet, hogy nem igazabb a tudomány előtt, mint a görög Hesiodé, de mégis annak a világosságról és életről való hymnusa minket a világegyetem teremtő hatalmának örök frissességére ébreszt. Sophocles és Plato nem irtak zsoltárokat. E magasztos parancsot egy római törvényhozó sem

irta oda a törvények elejére: „legyetek szentek, mert én az ur, a ti Istenetek, szent vagyok.“ Voltak censorok, hogy kijelentsék a nemzet bűnét, de Cato ajkait oltári szén nem érinté, mint Ezsaiásét, hogy felgyujtsa az új tisztaság lángját. Cicero szónokol, de nem imádkozik. Az igazság ismerete, mely látható Izrael kegyességének okirataiból, kétségkívül durva kezdettel veszi kezdetét. De így volt ez minden néppel. A mint az ember értelme, lelke nő, növekedik vele az igazság ismerete is, míg végre fénynyel tölti be a világ és ember egész lételét. És e növekedés felett ott van Istennek megnőtt alakja, kinek akaratát tükrözi vissza minden. A régi képzelet korlátai lehullanak. Az est hűvösében az Éden fái közt hallott szó elhal a levegőben, hogy megjelenjen újra a tiszta szív szeretetében. A mysticus jelenlét, mely kísért a berkekben, vagy mely csak a Bethelre adja kizárólagos áldását; az egyenes kövek, melyek Kanaán magaslatain állának, nem találhatók ott többé, de azért nem veszett el az a jelenlét, hanem kettős otthont talált — az örökkévalóságban és a töredelmes szívben.

Az ó-szövetséghez ne törvényhozás, ne tudományért menjünk, hanem egy vallás történelméért. Ha a teremtés rendjét kérdezed ettől, vagy azt monddod, hogy írja le a föld és nap egymáshoz való viszonyát, akkor lehet, hogy ellentétet fogsz találni azzal a bizonyossággal, melyet a sziklák és a csillagász-tudomány nyujtanak. Ha felállítani igyekszel még egyszer Izrael politikai életét, lehet, hogy a társaság, mely nem ugyanazon a nevelésen ment keresztül, elmerül az anarchiába. De tekints arra dühös szenvedélylyel, vad haraggal s akkor aligha nem fogod igazolni azokat a bosszus lapokat, melyek a kanaánitáknak az Isten parancsára történt legyilkolását feljegyzik; avagy aligha nem fogsz örülni Sisera megöletésén. Ezek azonban nem a legszebb szavai az ó-szövetségnek, sőt inkább az ilyenek tekinthetők azoknak: „Tégy igazán, szeresd a kegyelmet, járj alázatosan a te Istened előtt.“ „Az ur kegyes, tele könyörülettel, hosszútűrő, teljes kegyelemmel és igazsággal.“ „Nem kívánja a bűnös halálát, de sőt inkább, hogy megtérjen gonoszságából és éljen.“ „Kegyességben s nem az áldozatokban gyönyörködöm.“ „Szeressed a te uradat, Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből, minden erődből.“ „Szeressed a te felebarátodat, mint önmagadat.“ Az Isten ismeretét, az emberiség melegebbé váló érzetét ekép nyomozhatjuk tovább Izrael életének szép történetében, mely történetben minden korszak saját élet-történetünk bizonyos szakának felel meg. Ott látjuk a törvények rendeleteit, melyek hívséghez való akaratot nevelnek; a magasabb

aspirációk korait, midőn új remények támadnak egy igazabb ítélet, egy teljesebb igazság iránt; ott látjuk a bánat, a csalódás, elhibázás, kifáradás és zavar idejét, melyben mindezek új erővel törnek elő, hogy majd az örömben és vidámságban elenyésszenek; a kétség siralma létet ad az emberi szeretet énekeinek; a bűnvallatást követi a megbocsátás ígérete. Az emberi tapasztalat legegyszerűbb és legmélyebb elemei vannak ott összpontosítva s mindezek felett látható, hogy mikép nő és tisztul az Istenben való hit és bizalom fénye, míg végre a Jézus Krisztus arczán való dicsőségnek ismeretével ragyog a mi szívünkben.

Egészen véve tehát az ó-szövetség, mint irodalom, azt lehet mondani, két fő dolgot állít előnkbe — a vallás emelkedését és haladását és ennek az életre való hatását. Az élet, melyet e megelevenít és megtisztít nemcsak a nemzetnek, hanem az otthonnak, a léleknek is élete. Izrael egy nemzet volt, történelme egy nemzetnek történelme; a próféták a nemzethez szólottak, a törvények egy társaságnak voltak törvényei; a példabeszédek nemzedékek bölcseséget gyűjték össze. De a vallásáról szóló feljegyzések nemcsak a kiválasztott népre hasznosak. Izrael prófétái, látnokai és költői többnek tekintendők, mint Ábrahám fiai; *ő k e m b e r e k v o l t a k*. Ezért a mennyire csak az emberi általános tapasztalat történetével foglalkoznak, vagy az ember örömeivel és fájdalmaival, az emberi szív vidámságával, szenvedésével és bűnével, nemcsak saját korukhoz, hanem az egész világhoz szólanak. Látkörüket nem korlátozzák többé Palesztina hegycsúcsai, vagy a szétszóródás tágabb köre; szavuk elveszíti a héber kiejtést s érthetők lesznek minden nyelven. Az Isten szeretete, a megváltozott szív szüksége, a föld és ég dicsősége nem a bölcsészet műszavai; ezek olyanok mint a világosság és levegő, elemek, melyek szellemünket táplálják. Ez azért van, mert ezekre nézve nagyobb tanubizonyságot találunk az ó-szövetségben, mint bármely más iratokban, melyek „régén irattak“ és mert az ó-szövetség ma is, mint régén, egy bizonyos helyet tölt be vallásos tudatunkban.

De hogy felfoghassuk annak teljes becsértékét, lényeges dolog, hogy mikor olvassuk, legyen tiszta tudomásunk eredetéről és fejlődéséről. Minden irodalmat csakis akkor lehet helyesen magyarázni, a mikor ismerjük a dolgok rendjét, s így helyesen tudjuk felfogni az eszmék egymásután következő változásait. Mi jól tudjuk ma, hogy a könyvek, melyek régebben Mózesnek tulajdonítottak, nem keletkeztek mind egyszerre, azok százévek termékei; tudjuk, hogy az Ezsaiás neve alatt összegyűjtött prófétia több különböző kézből származik;

a Dávid zsoltárait a leghelyesebben nevezhetjük talán a második templom énekes-könyvének; tudjuk ma, hogy a Dániel látomásainak helye nem Babylon, hanem Palestina s hogy az elnyomó nem Nebuchadnezá, hanem Antiochus Epiphanes volt. E felfedezéseket nem vesztéségnek, de nyereségnek kell tekintenünk. Ezek az irásokban egy szót se változtatnak meg, de meg azt a világosságot, melyen keresztül azokra nézünk. Elveszik a helytelen jelentést, de felruházzák igazsággal. Ha történelmi összeférhetlenséget, vagy erkölcsit látunk, többé nem zavarodunk meg; és az sem igen nyugtalanít, ha nem tudjuk kinyomozni a létrejövése módját annak, mit, mint eredményt némiképp látunk. Egy oly okirat-gyűjtemény, mely száz éveket ölel fel, nem kerülheti el, hogy ne mutassa a hang és érzelem nagy eltérését. Egy ilyen okiratnak nem lehet igénye az egységhez, kivéve a nemzeti öntudat egységét, mint a melyből származik. A szerzők legtöbbszörre a háttérben maradnak. Elmondják történetüket, átadják az üzenetet, újra kiadják a régi törvényt s azután eltűnnek. Sok könyv veszett el azok közül, melyeket ők megneveznek s a gyűjtemény, mely reánk maradt, eléggé mutatja annak tökélytelen voltát. Keveset tudunk e gyűjtemény történelméről. Valószínűleg az Esaiás munkájával veszi kezdetét, Jeruzsálem újjáépítése után, az ötödik százban Jézus születése előtt. Azokat a könyveket, melyeket a régi város romjaiból megmentettek, elvitték a száműzetésbe; ott tanulmányozták, lemásolták és új anyag hozzáadásával kibővítették. Mikor az új templom felépült, a papság újra alakult, a törvény felvette a maga alakját, hogy megfeleljen az új idő szükségleteinek. Lassankint imaházak emeltettek az országban s a próféták iratai egymás mellé helyeztettek a végre, hogy a zsinagógákban a heti isteniszteletek alkalmával felolvastassanak. Évek mulva ezek mellé csatolták a harmadik csoportot, mely az „irások“ egyszerű nevét viseli; ezekhez tették idővel azokat az irodalmi termékeket, melyek ma szenteknek tartatnak. Ott volt például a Zsoltáros könyv, noha még nem rendezve el úgy, a mint azt mi ma bírjuk. Ott volt Jób nagy drámája; a szerelemköltészet — az Énekek éneke, a csüggedő bölcsészet — a Predikátor könyve, Dániel rejtelmes reményei s ezeken kívül a költészet, példabeszédek és történelem más könyvei. A törvény körül a hittan kerítését kezdték felemelni. A régi próféták saját kicsinységük érzete okán néha reszketve ejtették ki a hatalmas intést: „Ezt mondja az Úr!“ De a könyvek maguk soha se tartottak igényt valamely kivételes szerzőhöz s a gyűjteményben sehol se látható, hogy ez valamely ily igényre számítsanak. A legrégebb fordítók — legalább Egyiptomban —

szabadoknak érezték magukat arra, hogy fontos változtatást tegyenek a szövegen, vagy legalább is oly kéziratokból dolgoztak, melyek különböznek azoktól, melyeken a mi szövegünk alapszik. A tudatlan másolóknak elnézték, ha hibát követtek el a szavakban, melyeket nem értettek és a nyugtalan magyarázók találgatáshoz folyamodtak, mikor a valódi értelmet nem találták meg. Hasonló eset történt a többi régi irodalmakkal is. Ez azonban nem rontja le a gyűjtemény értékét, csak arra int, hogy ne kérjük attól azt, a mit nem adhat; igazolja azt az eljárásunkat, hogy azt alárendeljük az irodalmi és történelmi rendes próbának; ezek megmentik azt a csalhatatlanság súlyos terhétől, nyilvánuljon bár ez akár külső tényben, akár az erkölcsi és szellemi ítéletben; és visszaadják nekünk, mint ezer éves tanujelét annak, hogy mikép keresi az ember Istent s mikép felel Isten az embernek.

Ámbár az ó-szövetség a nagyobb helyet foglalja el bibliánkban, mégis a főhelyet szívünkben nem e birja. Izrael vallásának története addig nem teljes egészen, míg át nem megy a Jézus vallásába, mely az ember vallása. Az ó-szövetség az új-szövetségben szélesbül ki és nyer új életet. Ebben van a kereszténység eredete leírva. Ha valahonnan: úgy e könyvekből lehet valóban megtanulni, hogy mi a kereszténység? Az új-szövetségben a Jézus életéről négy leírást találunk. Ezek előnkbe állítják az Isten országa hirdetőjének magasztos alakját, vagy a testté lett Logost, az atya legteljesebb kinyilvánulását először a zsidóknak, azután az egész világnak. A három első evangélium ugyanazon közönséges modorban adja elő a Jézus életét és történetét; a hangban és gondolatban csak annyi változás van, a mennyi csak elégséges arra, hogy meggyőzzön, hogy mig ezek egyfelől egy osztályba sorozhatók, addig másfelől egymástól többé-kevésbé függetlenül irattak. A negyedik evangélium Jézus személyéről és jelleméről az előbbiekéthöz egy teljesen különböző felfogással indul ki és sokkal később iratott, mint azok. Egy könyv az apostolok történetével foglalkozik Jézus halála után, a főhelyet Péter és Pál élet-történetének adván és elbeszéli ezeknek körülbelül 30 év alatt végzett szolgálatukat. Vannak levelek, melyek látszólag a 12 tanítvány némelyikétől, vagy ezek legközelebbi társaitól származnak, milyenek Péter, Jakab és Judás; ezenkívül három szoros összeköttetésben áll a negyedik evangéliummal. Van egy gyűjtemény, mely Pál apostol nagy nevét viseli; ezek egyházakhoz vannak intézve, melyeket ő alapított, vagy meg akart látogatni; vagy pedig barátaihoz, kik munkatársai valának; ott van végül a zsidókhoz írt levél egy névtelen-től és a János jelenések könyve.

A legfutólagosabb tekintetre is világos, hogy az új-szövetségben nem egy nemzet emelkedése és viszontagsága van leírva, hanem itt egy hit születésénél, egy egyház bölcsőjénél állunk. Itt nem a régi irodalom maradványait, hanem egy újnak a kezdetét látjuk. Voltak még más evangéliumok, levelek és más apocalypticus iratok, melyek egyidejűek, vagy legalább is közel egy időben keletkeztek a mi új-szövetségünkbe most foglalt iratokkal, s melyek közül néhány a keresztény gyűjteményben is benne volt. A harmadik evangélium elmondja előszavában, hogy többen kísértették meg a csodálatos történetet leírni s legalább is egy ily evangéliumból — a zsidókhoz írt evangéliumból — jelentékeny részletek maradtak fenn. Vannak levelek, melyek a Clement és Barnabás neveit viselik; hallunk némelykor Péter apocalypsiséről; a hasonlatoknak és látomásoknak még egy más könyve is fenmaradt, mely a Hermas-pásztor néven ismeretes. Adnak-e az új-testamentumi iratok valamely vezérfonalat kezünkbe, melynél fogva meg lehet ezeket különböztetni azoktól az iratoktól. Szólnak-e valaha az új-testamentumi iratok úgy, mintha összekötésben állnának, hogy az idvességre szükséges dolgokról tekintélyes magyarázatot adjanak? Soha sem. Sőt éppen annyira nem gondoltak a közönséges keresztény anyaszentegyház tanításaival, hogy néhány legfontosabb termék egyes egyénekhez vala intézve. Egy jelentékeny elbeszélés, minő a Lukács evangéliuma, és az apostolok cselekedete a Theophilus számára voltak írva; egy pár a rövidebb levelek közül, melyek a legbecsesebbeknek tartatnak, az ő tanítványaihoz, Timotheus és Titushoz valának küldve. A többi iratok alkalmi is meglehetősen biztossággal határozhatók meg. A cél az volt, hogy ezek figyelmeztették a hívőket a tévedésekre, minőkről szó van, tisztem a Jánosnak tulajdonított első levélben; vagy pedig arra valóok voltak, minők Pálnak a Galata- és Korinthusbeliekhez küldött levelei, hogy egyes vitatás alatt levő kérdéseket intézzenek el az egyházban; a Róma-beliekhez küldött levél nagyobb része a zsidók és pogányok viszonylagos követeléseinek a megvitatásával foglalkozik. Ez iratok életet vagy halált jelentettek az ifjú egyházakra nézve, de a száz évek folyamán elveszték személyes jellegüket s nekünk az argumentumok bonyolodottságából, vagy a biztatás és feddés gyors változásaiból, melyek egy bizonyos nemzedéket illettek, az apostoli üzenet minden időkre szóló titkait össze kell gyűjtenünk.

Ha azonban az okiratokat összehasonlítjuk, világos, hogy nem mozog mindenik a gondolat és érzés ugyanazon a vonalán. Az új remény dicsőségén keresztül itt-ott feltűnnek a félreértés, féltékeny-

ség, bizalmatlanság és ellenségeskedés árnyai. Jézus személyisége körül egy egész csoport történet sorakozott, s ezeket a kegyes képzelődés oly alakba öntötte, melyben többé-kevésbé el vannak a mester szavai és tettei torzítva; mindez látható a téves emlékezeten, a határtalan várakozáson, a profétia helytelen felfogásán és a csalóka reményeken keresztül. Az evangéliumi történet legegyszerűbb alakja mily körülmények között vett fel irott alakot? Nem tudjuk. De már a Jézus barátainak és követőinek, a mint számuk apadni kezdett, kellett hogy érezzék, hogy nekik maguknak szükség feljegyezniök a rájuk tett hatásokat. A mester szavai kedvesek voltak. Mikor beszédeire emlékeztek, életének nem egy emléke ujjult meg előttük. A példázatok és beszédek egymáshoz való kapcsolása, elválaszthatatlanul hozta vissza azon történetek emlékét is, melyek azokat létre hozták; így meg volt találva az evangéliumi elbeszélés fonala. E feljegyzésekre azonban a későbbi idők vitái is hatást gyakoroltak. Az emlékezés azt az alakot fogadja el gyakran, melyet az elmuló események készítenek számára. Innen van, hogy már magukban az evangéliumokban és levelekben látjuk nyomait az első keresztény egyház fásasztó küzdelmeinek és hosszas vitatkozásainak; már azokban feltehető amaz összhang után való törekvés, mely a második százban annyira előtérbe lépett az egységért való nagy mozgalomban.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem ez iratok valának azok, a melyekre az egykori tanítók hivatkoztak. Reájuk nézve a tekintély forrása nem azon iratokban volt, melyek nem bírták még az egyház által később rájuk ruházott canonicus szentséget, hanem ama nemzeti iratokban, melyek maga Jézus előtt is becsesek és kedvesek valának. A törvény és a profétákkal kezükben mentek hirdetni az örömhirt a világnak. A Jézus története jelentőségének bebizonyítása végett nem saját feljegyzéseikre, történeteikre vagy leveleikre támaszkodtak, hanem azokra a könyvekre, melyek a hosszas használat folytán szentté váltak s melyeknek csaknem minden lapján megtalálhatja a gyakorlott vizsgáló az előképeket és olvashatja a most megvalósított történet jóslatait. Az is fontos, hogy az ősi egyház az új-szövetség megerősítése végett az ó-szövetségre hivatkozott. A modern hívő ez eljárást megfordítja s az új-testamentumban találja meg az ó-testamentum tekintélyét illetőleg a kezességet. Mind két eljárás nem lehet egyenlőképp helyes; s valóban egyik se elégséges a hit alapjául. És már e megfordított viszonyból világos, hogy az új-testamentum íróinak még gondolatjuk se volt arról, mintha ők az egész jövődőség számára akarnának mintegy égi dictálásra

irt szövegkönyvet adni az üdvösségről. Az utolsó idő már itt volt. Az új-testamentum megnyílik a predikátor e buzdításával: „térjetek meg, mert elközelített a menyek országa“. Bezárul ez ígérettel: Bizony hamar eljövök. De e kettő között ismételve van, minden intézésben, minden reményben az a nagy eszme, hogy az idő rövid, a világ elmulik, közel a vége mindennek. Sokan gondolták, hogy a mester szavai azt jelentik, hogy mielőtt követői közül az utolsó sirba dölne, ő visszatér égi dicsőséggel; ezért nyugodtan fektették halottaikat a sirba abban a bizalomban, hogy nemsokára megszólal a trombita s ekkor a házak és sirok lakói együtt menendének az Ur elébe. Csak lassankint lett vége a várakozásnak. A világ megsokkott útján tovább haladott. A piac és iskola, a kaszárnya és fürdő még mind a maguk helyén állottak. Meghalt az utolsó apostol s utána meg az utolsó azok közül, kik látták és ismerték az apostolokat. Világos lett így, hogy az emberi dolgoknak nincs vége e földön s a második százban az egyház szervezésének szükségessége állott bé. Palestina, Ázsia, Afrika, Görög-, Olasz- és Spanyolország távol levő keresztény hivei szorosabb viszonyba léptek egymással, a mint vezetőik országról országra utaztak.

Ennek kétségkívül a lett az egyik következése, hogy közölték egymással az iratokat, melyek a hitükről való feljegyzéseket tartalmazták. A könyvek, melyek mint az apostolok emlékiratai voltak ismereteseek (valószínűleg nem azonosak a mi evangéliumainkkal) s az apostolok levelei a nyilvános isteni tiszteleteken együtt olvastattak fel a zsidók régi irataival. A törvény és a próféták mellett két új gyűjtemény — az evangélium és apostoli iratok foglaltak helyet; mikor e kettő egy egészbe foglaltatott össze, előállott az új név szüksége. A régi zsidók vallásukat szövetségnek szerették nevezni, mely Isten és ős apáik között kötött. A könyvek, melyek az ígéretet és parancsolatokat jegyzik fel, a szövetség könyvei voltak. Mindenki érezte egész ösztönszerűleg, hogy Jézus tanításaival új időszak kezdődött. Jézus eljött „betölteni a törvényt“, de eljött hogy többet tegyen, mint a mennyit bármely mult követelhetett volna tőle. Vallását ő is szövetségnek nevezte. E könnyen érthető volt a nép előtt. Ez átment az apostoli tanításokba, s innen elfogadta az egyház is. Így az ó-szövetség könyvei mellé oda tétettek az új-szövetség könyvei. E könyvek elbeszélték Jézus és az apostylok idejében való kezdetét annak a hitnek, nagyobb reménynek és mélyebb szeretetnek, mely nem volt többé egy kiválasztott népé, hanem felölelte az egész emberiséget. *I d ö v e l a t e s t a m e n t u m* latin név

alatt lettek ismeretesek, mely az először alkalmazott régi görög szó helyett állott a nyugoti kereszténység előtt. A testamentum akkor, a legrégebb alakjában tartalmazá a négy evangeliumot, valószínűleg a Cselekedetek könyvét, legalább 10 Páli levelet, Péter és János első leveleit. De e tartalomkör nem volt mindenütt egyforma. Nagy különbség volt abban Antiochia, Carthago, Alexandria és Róma között. Azok közé az írások közé, melyek jelenben megvannak gyűjteményünkben, de a melyek nem voltak akkor általánosan elfogadva, tartoztak Jakab levele, a zsidókhöz irt levél és az apocalypsis. Ez utóbbi például nincs meg a régi Syriac fordításban -- a Peshitoban. Ezenkívül a régi keresztény irodalom termékei közül sok vétetett fel, de ezek ma már ki vannak küszöbölve. A legrégebb kéziratban, mely alexandriai név alatt ismeretes s mely a British muzeumban van, látható Római Clementnek egy levele és szintén egy neki tulajdonított második levél részlete; az a híres kézirat, melyet Tischendorf a Sinai hegy lábánál levő zárdában talált a jelenések könyve után a Barnabás levelét és Hermas pásztorát adja.

Sok idő telt el, míg a különböző gyűjtemények egy alakot nyertek. Az egyháznak védekeznie kellett a hamis tanok terjesztése ellen, mikor az egymás után előállott eretnokségek, a tiszta tanokat fenyegették s a védelem e szüksége előállította azokat az egyházi hagyományokat támogatóul, melyek e könyveket illetőleg leginkább el voltak fogadva. Ez alapon nyugszik pl. a négy evangelium is, nem pedig azon a hasonlóságon, hogy négy szél van, négy égtáj, négy elem, négy folyó volt a Paradicsomban, négy betű van e szóban: Ádám, — melyeket Irenaeus, Cyprián, Hyeronimus és mások bizonyosságok gyanánt hoztak fel. Mikor ily argumentumokat kell elfogadni, akkor világos, hogy az iratok maguk semmi különös igényt nem követelnek. Annyi igaz, hogy az új-testamentum több nemzedék alatt nőtt azzá, a mi. Alkató anyaga lehet, hogy egy százév alatt össze volt hordva, de a második száz már jól előre haladott volt, mielőtt az új-testamentum eszméje alakot nyert volna s még két százév telt el azután, a mielőtt az iratok névsora meg lett volna állapítva. A niceai zsinat 325-ben az új-testamentumra vonatkozólag nem iktat be cikket hittételeibe, noha kifejezi, hogy hiszen a catholicus szentegyházban. Az afrikai papságra maradt, hogy 397-ben a Carthagoi zsinaton, talán az Augustinus befolyása alatt, meghatározza az új-testamentum terjedelmét úgy, a mint az azóta a nyugoti kereszténységnél meg van. Mondhatjátok-e már most, hogy az új-testamentum „az Isten szava?” Ha igen, akkor azt kérдем,

hogy melyiket értitek a sok uj-testamentum közül? A Tertullianus vagy az Origenes uj-testamentumát-e? a syriait, vagy az italiait-e? Ha Kelet új testamentumát fogadom el, akkor vissza kell utasítanom az Apocalypsis s így az új Jeruzsalem arany utcáival, gyöngy ka-puival eloszlik a levegőben. Ha Nyugat új-testamentumát fogadom el, akkor elvesziti helyét a zsidókhöz írt levél s kiesik a keresztény theologia köréből az a hittétel, hogy Jézusnak, mint főpaprak, köz-benjárói hivatala van. Vagy azt mondjátok talán, hogy a mester és tanítványai halála után várjak el 400 évet s fogadjam el a bibliát ugy, a mint akkor találom? Jól van, de hisz akkor az egyház tá-mogatása mellett fogadtatnátok el velem a bibliát. Már most bizto-sítva kell hogy legyünk egyfelől, hogy az egyház hittételeiben azért kell hinnünk, mert azokat be lehet bizonyítani az írásokból. De más-felől tudjuk, hogy az írásokat az az egyház válogatta ki és szentesi-tette, mely létrehozta a hittételeket. Ugy tetszik nekem, mintha itt azt gondolnák sokan, hogy az egészen közönyös dolog a hit épületé-nél, hogyha az építést akár az alapon, akár a tetőn kezdjük.

Mi már most az eredmény? Ha kérditek a bibliát, hogy vallja meg, ha vajjon „a szent lélek által íratott e?“ — mint ezt sokan mondják — hiába való kérdezéstek. Egy feladat se könnyebb, mint a belső ellentmondások példáit felhalmozni, de egy feladat se haszon-talanabb a biblia valóságos megértésére nézve. A helyett tehát, hogy az ihletést illetőleg érvelgetnénk, jobb meggondolni eredete és növekedése tényeit. Ha a biblia a végső tekintélyt igényelné még kizárólagosan csak vallás dolgában is, ez az egy magában véve elég volna azt hiszem arra nézve, hogy azt eldobjuk. Habozás nélkül utasítjuk vissza a Hindu érvelését: hogy Vedái csalhatatlanok és isteniek; ha már most mi hasonlókép szólnak neki a bibliáról és hasonló tagadással találkozunk, bizony nem tudom, hogy minő ér-vekkkel lehetne őt meggyőzni. Ily igényt nem találok a bibliában, azért nem is fogok azzal igaztalanul bánni az által, hogy igényeket erőszakoljak rá, melyeket se nem kíván, se nem igazol. De talán azt állítják, hogy: „minden írás az Isten ihletése által adatott“ s mint ilyen követeli hódolatunkat minden további kérdezősködés nélkül. Ha ez állításnak a legszélesebb értelmű jelentést engedjük is meg, e még akkor se vonatkozhatik oly könyvekre, a melyek, mikor az ihletés történt, nem léteztek; s az egész bibliára semmikép se vo-natkozik; és így ki mondja meg nekünk, melyek az Isteni ihletés iratai?!

Szóval nincs menekvés a rationalismus alapelveitől. Ez azon-

ban nem azt jelenti, hogy válaszszunk az egyház, a biblia és az egyén ítélete között. Ha a végső tekintélyt az egyháznak, vagy a bibliának tulajdonítjuk: ez maga az egyén ítéletének cselekedete, mely nem úgy áll előttünk, mint a hit vagylagos alapja, hanem mint a hit minden cselekedetének elkerülhetlen előzménye. Hogy a biblia csálhatatlan-e? Ezt éppen azon a módon kell meghatározni, mint a legegyszerűbb történeti tény igazságát t. i. a bizonyságok egyezése alapján. Ha a biblia állításait alávetjük külön-külön a józan ész bírálatának, nem cselekszünk másképp mint azok, kik érvényt akarnak szerezni a biblia tanításainak, mint egésznek. Ha a vizsgálódást kiterjesztjük a részletekre, a helyett, hogy azt csak az egészre, mint tömegre irányítanók, e nem változtatja meg a bibliával való bánásmódunk jellegét. Itt egyszerűen csak a helyes módszerről van szó. Azok, a kik a történelmi módszerrel közelednek ahhoz, jól tudják, hogy a bibliának része van saját egyéni vallásuk növelésében. Jól tudják, hogy leginkább ápoltt meggyőződésüknek sok tekintetben itt van a legrégebb forrása, noha nem az utolsó alapja. Visszaemlékeznek az apa szavaira, ki tanította őket a biblia legnemesebb történeteire; az anya gyöngédségére, mely a legkedvesebb imádságra tanítá. A tudomány homályából megtérnek, hogy a látnokoktól bámuló és tisztelő gyermeki szívet nyerve, így szóljanak: „a föld az Uré és minden azon; dicsérje az urat, minden ő munkája!“ A bölcsészeti szemléletésből ide jönnek, hogy igyanak Jézus magasabb bölcsességéből: „boldogok a lelki szegények, mert ők az Istent meglátják.“ Ugy vélik, mintha a bibliában feljegyzett küzdelem, kísértés, győzelem és tévedés az övék volna, de látják egyszersmind a szabadulás útját, az erő forrását, mely sokkal nagyobb, mint az övék. Azt hiszik, hogy minden intés hozzájuk szól: te vagy ez ember; s e vonatkozás felébreszti a lelkiismeretet és bevezeti a bűnöst a töredelmesség szentélyébe. Az öröm óráiban nem találhatnak szebb hálaadó szavakat, mint minők a dicsérő-zsoltárookban vannak; a kétség és bánat titkos fájdalmi között erőt nyernek azoktól, kik türelemmel és bizalommal szenvedtek. Ezen felül jól tudják, hogy a biblia valamivel több, mint az egyéni vallás könyve. A mint egygyé olvad szellemük a mester körül levő tanítványokéval, vagy hallgatják a pogányok apostola gyújtó szavait, avagy nyugszanak a negyedik evangélium mystikus fényében és szeretetében, észreveszik, hogy elválhatlanul vannak összekötve azzal a hatalmas szellemi erővel, mely mind e mai napig áthatja a kereszténységet. Látják, hogy az ó-testamentum a vallás történelme, az új az élet profétiája. Az új-testa-

mentum rövid, töredékes, de mégis elég erős és magasztos feljegyzéseket ad nekünk annak az életnek a valóságáról, mely után mindnyájan formálhatjuk aspirációinkat. Örömet szerez az embernek, ha erre viheti vissza nemes törekvéseit; ebben kereste minden nemes alak igazolását. A missionárius és martyr, a szerzetes és lovag, a költő, festő és emberbarát mindnyájan feltalálták itt a buzgóság és önmegtagadás, a szépség és elragadtatás, a vallásos igazság és szeretet aspirációit. „Hirdesd az evangéliumot“, „törd a méltatlanságot“, „az Isten lélek“, „az emberfia eljött, hogy megmentse az elvesztet“, „vedd fel a keresztet“, „boldogok az alázatosok“, az ily kifejezésekben avagy nem a keresztény jellem sokféle vonásainak forrását találjuk-e? Százév százév után hangoztatta e szavakat a rendetlen világ felett s az emberek szive engedett; s most egyik, majd a másik darabos discordia vegyült el az új harmoniában. De a nagy összhang még nincs meg. Zaklatott életünket is áthatják azok a hangok és kedvesebbek azok ma a küzdelemben, mint valaha s ma inkább is értjük jelentésüket. Az egyházak féltékenysége mulófélben. A theológiák harcza végefélé közeleg. A vitatkozások, melyek a bibliával a kézben folytattattak, elhallgattak. Minden szószéken, minden otthonban, úgy szerepel ma a biblia, mint a kereszténység szellemi egységének symboluma. A biblia tudománya félre tétetett, a távcső túl látott cosmosa határain; a physiologus el lehet elmélete nélkül. A történelem kezdete újra íratott; Éden a restség lakhelyévé lett; az ember elesése emelkedésére vezetett, a munka átka átváltozott az előhaladás és miveltség áldásává. De mikor az égboltozat eloszlott a térben, nem tűnt el a belső béke ege; a lélek még mindig ismeri a bánatot és örömet, a győzelmet és vereséget, noha örökre eltűntek a gonosz szellemelek. Ebben áll a biblia tekintélyének valóságos titka. Magasztos tanításairól együtt tesznek tanubizonyosságot azok, kik erőt és vigaszt merítettek belőle. Mindenik nemzedék megerősíti e bizonyosságot s egyik kor a másik után sorakozik gazdagabb tapasztalattal a biblia mély jelentőségű szavai mellé. A mi korunk se fogja megtagadni tanubizonyosságát, mert azok a láthatatlan dolgok, melyekért a biblia áll, — igazság, igazságosság, hit, remény és szeretet — még mindig élnek. Ezek még az emberiség nagy szívénel is még valami nagyobbak a nyelve; gyenge szavakban, melyek nem fejezhetik ki a jelentés nagyságát, ezek az Isten változatlan gondolatainak és céljainak a visszhangjai.

(Carpenter E. J. után angoltól.)

CSIFÓ SALAMON.

KISS MIHÁLY EGYHÁZI IRÓ ÉS KÉT HASONNEVŰ ELODE. 1)

Három unitárius papot mutatok bé egy családból a t. olvasónak. Mindhárom Kiss Mihály nevű, kik egymásután 1752-től 1889-ig voltak az egyházi téren. Jeles készültségűek, tehetséges emberek valának. Más téren is értékesíthetik vala a nekik adott talentumokat, de szívök sugallatát követve, a papi pályára léptek, szolgálni az unitárius ügyet, melyért sok elődjük üldöztetést, mellőztetést szenvedett. A Dávid Ferencz és más régi jeleseink által hirdetett eszméknek, a Krisztusi igazságoknak lettek apostolai, hogy népünket nevelve, felvilágosítva építsék Isten országát e földön.

Egyházunk történelmében eleitől fogva sok jeles ember szerepel; egyik több, másik kevesebb hatással. Ezek életének, viselt dolgainak közreadása teszi teljessé történelmünket. Az egyesek működéseinek összesítéseiből domborodik ki az egész. Ezért minden olyan életirat megjelenését indokoltnak tartom, a melyből az egyénnek közérdekű munkálkodása tűnik ki. E nézet alá esnek a Kiss Mihályok is.

De lássuk a család kiindulását. Ez a Kiss család ²⁾ Al-Torjáról ered. (Háromszékmegye). Az innen Sepsi-Körispatakra ment ágból származott a szóban levő három Kiss Mihály.

„A reformatiókor — írja 2-ik Kiss M. ³⁾ — volt az előnk Kiss Miklós; ennek fia Tamás és ennek Balázs, a ki II. Rákóczy Györggyel a Lengyelországi harczra ment, a hol elveszett 1656-ban,

¹⁾ Ez életirathoz kútfőkül szolgáltak 2-ik Kiss Mihálynak a családra vonatkozó eredeti jegyzetei, melyeket laborfalvi pap Kiss Sándortól kaptam; továbbá a 3-ik Kiss M.-nak hasonló jegyzetei, miket Benczédi Gergely tanár volt szives kezemre bocsátani. Ez adatokat az első és 2-dik K. M.-ra nézve egész terjedelmében csaknem szósz szerint adom itten, s így ezekre nézve inkább közlőképben szerepelek.

²⁾ Székely primipilus nemes levele 1651. jul. 6-ról van II. Rákóczy György által kiállítva. Eredetije van Al-Torján Kiss Farkasnál; másolata Laborfalván Kiss Sándornál.

³⁾ Lásd: Genealogica paterna et materna Michaelis Kiss.

de maradt Miklós nevű fia. Ez mint traditio jött értésemre az atyámtól, a ki a Regestrumokból tudta és az öregektől hallotta. Kiss Miklósnak fia Tamás, a kinek öt fia született. Három ezek közül kurucz, kik a haza és nemzet szabadságáért, Csikban, Szent-Imrén, a császáriaktól megölettek; másik két fia Mihály és György megmaradtak. Mihály később magtalanul elhalt, György pedig s.-kőrispataki Bedő Ilonával házasságra lépven, udvari tiszt lett a Szilágyságban“.

„Ezek egyszer Kolozsváron járván, a mikor még a piaczi nagy templom az unitáriusoké volt, látták, hogy a deák sereg a piacszori főiskolából szép renddel és énekszóval átvonul a főtemplomba, örömkönnyek között azt fogadták, hogy ha Isten nekik fiut ád, deákságra neveltetik“. Született is S.-Kőrispatakon, a midőn ott lakók lettek 1726-ban december 10-én, a ki ez életirat rendén az

Első Kiss Mihály. Anyja korán elhalt, de azért apja tanította. Tanult az árkosi iskolában a poësisig, onnan Kolozsvárra ment s ott deák lett.¹⁾ Tanulását teljesen bé sem végezvén, az Ádámosi ekklezsia nyerte mesteréül; itt azonban keveset ült, mert elbetegesedvén, hazament S.-Kőrispatakra, a hol aztán gróf Kálnoky Antal tanításával foglalkozott.

1752-ben Szent-Ábrahám L. Mihály Szent-Mihályra rendelte mesternek, s ott volt 8-évig. Ott nősült is, nőül vevén benczédi Pap Judithot.

Szent-mihályi mesterkorában kedvező alkalom merült fel arra, hogy a tudományokban való ismereteit kiegészíthesse, mert Sándor nevű helybeli pap elhalván, hátramaradt könyvgyűjteményét megvásárolta. Ezekből készült el Szent-Mihályon a papságra, honnan 1760-ban Ujszékelre rendeltetett lévitának. De ott papi tehetségével azonnal annyira feltűnt, hogy már egy év beteltével Udvarhelyszéken Kőrispatakon pap lett s 1761-ben a vargyasi zsinaton felszenteltetett.

Szolgálta az egyházat mint kőrispataki pap 8 évig, mint énlaki pap 17 évig s mint kis-solymosi pap 18 évig. Papsága néhány későbbi éveit világtalanul is kitartotta. A nép így is örömmel hallgatta. Mindenütt közkedvesség és béke volt szép osztályrésze. Világtalan-sága 16 évre terjedett; ennek nagy részét sepsi-kőrispataki birtokán,

¹⁾ A Szentábrahám L. Mihály igazgatósága idejében tanult Kolozsváron.

nagyobb fia Kiss György¹⁾ (csakugyan haza költözött pap) gondozása alatt töltötte.

Ez idő alatt történt, hogy egy sürgős temetés alkalmával — nem levén más pap kézügyben — felkérte, hogy a templomban predikáljon a halott felett, még pedig katonai parádé mellett. A világtalan öreg csak alapigét és egy bibliai részt olvastatott el magának s után gondolkozott. Tél volt, s a templom egy magas dombon levén, pár katona vitte gyalog-szánon oda. A szószékre felvezették. A hatalmas aggastyán, hogy egyszer még életében beszédet tarthatott, szintúgy tünt fel előadásával, mint a neki búsult Priamus a trójai harctéren. Akkorá hatással volt a nagyszámu gyülekezetre, hogy a keservesek bánatos jajszavával tölt bé a templom, s maga a hallgatóság is, míg egyfelől részvétét mutatta, másfelől örömkönyeket hullatott, hogy azt a nem is sejtett tehetségü öreg, vak papot kihallgatni szerencsés lehetett. Az őt, gyalogszánon odaszállító katonák úgy nyilatkoztak, hogy elvinnék bármeddig is, csakhogy hallgathatnák előadását.

Termetére nézve magas, széles; barna-piros. Természete csendes békeszerető volt. Minthogy az életet szegény állapotban kezdette, fősvény, takarékos; munkáiban serény, birtokszerző. Élt 88 évig s meghalt S.-Kőrispatakon 1814. július 25-én.

A második Kiss Mihály²⁾ született 1781. április 19-én Énlakán. Szülői: az első Kiss M. és Pap Judith. Öt éves korában tanulásra adták, de zsenge testét tanulni vágyó lángesze annyira elgyengítette, hogy az iskolától vissza kellett tartani, s csak más évben, 6 éves korában adhatták viszont iskolába Kis-Solymosban, hová 1787-ben ment az apja papnak. Tanító volt ott Csoma István; ennek keze alatt tanult hét évig. Csomáról azt jegyzi fel: „az iskolában rosz tanuló volt és mégis a legjobb tanító lett.“

A tordai középtanodába ment 1794-ben, s ott tanult 1799-ig igazgató Barabás Dávid keze alatt. A latin és magyar gyakorlatokban társai között ő egyedül nem ragaszkodott a szerzőkhöz. Mi lett — írja — az eredménye? : „azok magoktól gondolkozni nem tudtak, én pedig soha más gondolatjához nem ragaszkodtam.“

1799-ben a kolozsvári iskolába lépett. Metaphysikát és moralis

¹⁾ Kiss György 1784-ben udvari pap lett Ilozsván, nagybirtokos Horváth Jánosnál; azután Szent-Benedeken, azután Ádámoson, Laborfalván és végre S.-Szt.-Királyon paposkodott. Elhalt 1816-ban. Iszákossága miatt volt ily sok eklézsiában.

²⁾ A saját és fia emlékiratai alapján közölve.

philosophiát tanult Pákei József generalis notariustól; mathesist és physicát Körmöczy Jánostól.

A nyelvek hiányát érezvén, apjától kéredzett nyári szünidőkön Segesvárra a német nyelv tanulása végett, de az világtalan lévén, nyári munkákra otthon tartotta. Harmadmagával 1801-ben egy német fiut fogadott tanítónak, kitől öt hónap alatt annyit tanult, hogy ön-erején aztán tovább haladhatott. „Francziául is — írja — kívántam tudni. Egy semmi embert megfogadván, rosszul kezdette s elijesztett. De 1803-ban egy Binder György nevű szász ifju, kivel a physicát hallgattam, megtanított francziául s én öt magyarul.“

Nyelvtanulási tehetsége az egész főiskolában a legelső volt. Az iskolai tanulmány kevés volt tehetségének. A történelmet Herodottól Augustus koráig minden szerzőtől elolvasta. Német és francia szerzőket olvasott minden tantárgyra kimerítőleg. Helvetius „System de Nature“-jét lefordította; de fordítmányát ellopták, a mi aggodalmat okozott neki, minthogy nagyon tilos könyv volt. De e mű olvasása annyira is zavarta őt fogalmaiban, t. i. materiálistává tette, hogy csak a Kant művei, s Jerusalem J. Fr. W. „Predigten“ s „Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion“ és más czimű művei olvasásával jött helyre. Mindezekből jegyzetei ma is megvannak „Sok“ czim alatt. A chemia, úgy a physica is kedves tantárgya volt. „Ezeket — írja — az universitásban is hallgattam s meg is tanultam.“ Legkedvesebb tanuló társa volt Benke József.¹⁾

Tanította a comparistákat és conjugistákat 1803-ban. A poésist fél esztendeig, a retorica classist 8 hónapig.²⁾ Felismertetvén ezek nyomán, privat tanításra is alkalmaztatott, de a Sala-család magához kívánta, hol a kisebb fiakat: Lajost és Eleket tanította. Azt mondja emlékiratában: „Ezen alkalmatosság kettőt használt; emberekhez szoktam és a néhai Itélő mestertől tanultam ezt a mondást: A mi emberekben áll, a felől nem kell kétségbe esni. Sokat bátorított ez a világban.“

Lázár István püspök külföldi Akadémiákra akarta őt küldeni, de nem ment, mert a városi életet nem szerette. Sala itélő mester is ajánlott neki politikai hivatalt, de ehez is azon okból nem volt kedve. „Papnak születtem — írja — s arra készítettem el magam.“

¹⁾ Jókainé, Laborfalvi (Benke) Róza apja.

²⁾ Lásd emlékiratait.

Azonban mégis városban kellett kezdenie az életet. 1805-ben tordai pap lett s azon évben fel is szenteltetett július 3-án a kishelyi zsinaton. Tordai papsága első három éve alatt nem nőszülékét meg, gyűjtött 1200 mfrtot. Ekkor indulhatott volna Szász Mózes Akadémiára, de újból nem ajánkozott, mert szabad akart maradni.

1808-ban vette nőül Koncz Zsuzsánnát, toroczkó-szentgyörgyi esperes Koncz Gergely¹⁾ leányát, s ez által egy igen szép rokonsági körbe lépett. Nője testvérei voltak: idősb Brassai Sámuelné, Krisztina; tanár Szabó Sámuelné, Klára s a gróf Toroczkay család jószágigazgatója Koncz Ádám. „Kétpár öreg szülő — írja — legkisebb gyermekeit látta bennünk boldogulni.“

Tordán született egy pár gyermeke: Mihály és Ágnes. Őz elhalt még Tordán, valamint egy más Ágnes is Vargyason. Azután még született három leánya, kik felnevekedtek és mind szárnyukra keltek; Zsuzsanna Árkoson Juliánna S.-Kőrispatakon és Anna N.-Ajtán. „Familiámnak fatumai közé tartozik — mondja emlékiratában — hogy egynél több szaporodó ágra 1650-től fogva nem terjed.“

1813-ban saját kívánatára Vargyasra rendeltetett papnak. A tordai hivei általános sajnálattal váltak meg tőle. Új állomásán már az első évben az udvarhelyi kör esperesse lett s folytatta 1826-ig. Ekkor ohajtott elmenni Vargyasról, főképpen a templom építése kérdéséből felmerült differentiak miatt s így a Mihály János és Kelemen Bénédi ajánlatára elfogadta és elfoglalta 1826-ban, a szent-mihályi szépen virágzó egyházban a papi nyugalmas és kényelmes állomást; önként lemondván a 13 évig viselt terhes esperesi hivatalról.

Szentmihályi papsága idejében, 1831-ben meghivatott az E. Főtanács által, a véletlenül elhalt Silvester György hittanár helyére, Kolozsvárra; de minthogy városi életet sohase ohajtott, s családjára gondolt, nem vállalkozott.

1824-ben Bölönben, s 1832-ben Ny.-Szt.-Lászlón, a zsinaton felszentelendő papok megvizsgálása reábizott; mit is mindkét helyen közmegelegedés és méltánylás között vitt keresztül. Ny.-Szt.-Lászlón tartott felszentelő beszéde megragadóan szép volt.

Mint pap tudós,²⁾ buzgó, közkedvességű, szellemdús, önálló;

¹⁾ Koncz Gergelynek az atyja Koncz Ádám volt, n.-solymosi birtokos.

²⁾ Albert János tordai pap 1889. dec. 6-án azt írja róla: „én itt Tordán értem még olyanokat, kik ismerték jól s tudós papnak tartották; Brassai is ezzel a kifejezéssel emlegette, hogy disertus pap volt.“

mint esperes a legerélyesebb, legtekintélyesebb volt. Minden rendűek tisztelték fel- és lefelé. Birtokos is levén, rátartó önérettel birt. Bátor, győző, rábeszélő, végrehajtó, tanácsadó, vigasztaló s a vallás-közönségnek szilárd oszlopa volt. Az érveket ritkán kereste, azokkal többnyire rendelkezett. Az indokolásnak nagy mesterfogásaival birt.

A fűvészetet, orvostant magánúton tanulgatta, s valóságos közhasznulag sok szenvedő embertársával jót tett mind vargyasi, mind pedig szent-mihályi papsága alatt. E mellett a méhészetnek, faragászatnak, esztergályozásnak, gyümölcsstenyésztésnek s általában a kertészetnek nagy kedvelője volt.

1832-ben szélhűdés találta, mely ismétlődött 1837-ben s ennek következtében önkivületi állapotban el is halt mártius 8-án 56 éves korában. Porai a szentmihályi templomhoz közel, az országút mellett levő temetőben nyugsznak.

A harmadik Kiss Mihály született 1809-ben április 28-án Tordán. ¹⁾ Szülői: a második Kiss M. és Koncz Zs. Tanulását kezdte Vargyason 1815-ben, folytatta Homorod-Almásón. A székelykereszturi középtanodába 1819-ben lépett. Kortársa, barátja, Gyöngyösi István így ír róla: ²⁾ „Tanulását játszodva végezte s mégis minden társát felülmulta, észlele túlszárnyalta. Tanulási könnyüisége mellett, teremtő lelkületének humoros ötleteivel, találós élceivel élénk derűtségbe tartotta környezetét.

Szívós természetéből fel-felébredezett ösztöne néha életveszélyes merészségre ragadta. Oktoberi hideg napokban is feredezett; tavaszi jégzajláskor nagyobb jégtáblákon csolnakázott. A Küküllő áradásával fenýtutajokat szállító oláhfalviaknak vámot fizetett, hogy felvegyék s kormányozni engedjék. Élvezetet talált, mikor a gátakon lezuhant tutaj védczölőpjére csipeszkedve mutathatta meg ügyességét.

A deákosztályban szép költői talentuma latin és magyar versek alkotásában tünt ki. A lelkeszegény tanulókon is igyekezett segíteni, s az illetők tehetségéhez alkalmazva, úgy készítette el dolgozataikat, hogy verseiben azon egy észre s alkotóra nem lehetett ismerni.⁴

Kriza Jánossal már a kereszturi iskolában megkezdődött a legbensőbb barátság. A két magas röptü fiatal szellem hamar egymásra ismert. „Mindketten — írja Gy. — papfiak levén, a papi dolgozatokról korán fogalmat szerezve, kezdetek templomi beszédekot alkotni. Ebben is oly sikerrel haladtak, hogy rövid és könnyü beszé-

¹⁾ Lásd: a tordai unitár. egyház I. számú anyakönyvében 415. sorszám alatt.

²⁾ Lásd; Unitárius Közlöny 1889. 3-ik sz. 62. lapján.

deiket a szomszéd ekkleziákba járni szokott deákok használatba is vették. Ők pedig szabad idejüket a latin és németnyelv tanulására szorgalmasan felhasználták.

1826-ban ment a kolozsvári főtanodába s ott tanult 6 évig; beleértve ebbe az ottani ref. főtanodában két évig tartó jogtanulását is. Ezután gyakorlatra volt két évig Maros-Vásárhelyen a királyi táblánál, hogy ügyvédi vizsgát tehessen.

Mint gyermek igen soknemű betegséget szenvedett. De növése megállapodván, mindig egészséges volt, mire nagy befolyást gyakorolt az a szigorú mértékletesség, melyet mindenben szeretett megtartani. ¹⁾

A széptani tárgyak iránt különös vonzalma és előszeretete volt. Dal, táncz, zene, rajz kedves foglalkozásai közé tartoztak, de ezek miatt az iskolai tanulást sohasem hanyagolta el. Azt írja Gyöngyösi kortársa az idézett helyen: „Kiss M. Kolozsvárt is változatlan kedélyes természetét megtartva, hamar tért hódított s foglalt el. A Biázini családnál magántanítói állomásra hivatott, s azt örömmel fogadta. A derék, mivel családjában, gyermekei tanítójában felismerte szép hajlamait, s a német és francia nyelv s zongora tanításban gyermekei mellett Kiss Mihályt egyenlően részesítette. Ő pedig itt is másokat felülmuló fogékony tehetségével haladott előre“.

A főtanodai dal-egyletnek elnöke volt pár évig; mialatt arról is gondoskodott, hogy az ifjuság szélesebb körben több hónapig, ahhoz értő mestertől rendes daltanulást nyerjen; mely körnek az alatt pénztárnoka volt.

Molnos Dávid főtanodai ig.-tanár, és a tordai középtanoda gondnoka Gálfi József arra hívták fel, hogy templomi elő- és utóénekeket szövegezzon, legalább is tizenkettőt; azokat hangjegyekkel lássa el és az ifjuságnak tanítsa bé. De az idő erre nem volt elég-séges, mert kolozsvári tanulását azon évben, u. m. 1832-ben bevégezte; hanem szerkesztett 3—4-et, melyek az Ar-rákosi Székely Sándor által összeállított és jelenleg használatban álló rendes templomi énekes könyvbe betéttettek. ²⁾ Ilyen nevezetesen a könnyen be-tanulható dallamu: „T e r e m t ő n a g y I s t e n“.

Maga Székely Sándor az 1837-ben kiadott énekes könyvről irt értekezésében azt mondja ³⁾: „hátra vala már a kótás énekek kótá-

¹⁾ Kiss M. saját leírásai, a melyek az ő életére tartoznak, terjedelmesen vannak felhasználva az egész életiraton keresztül.

²⁾ Lásd: Székely Sándor unitár. Vallás történelme 192. l.

³⁾ Lásd: Keresztény Magvető 1887-ik évf. 6-ik f. 386. l.

zása. Ezen foglalatossága kótához értő atyánkfiai közül én sokáig, bár többszöri unszolásimra is senkit nem kaptam; hanem végre megszólítám a kolozsvári akkori kántort Gál Ábelt és Sófalvi énekes deákot, nevezetesen Kiss Mihály, most szt.-mihályi papot, ki akkor, mint tabuláris Cancellista Kolozsvárt mulatott, és ezek nékem lekótázák azokat“.

Rajzolni tanult előbb magán szorgalmán; azután 2 évig a kir. lyceumban, táj, arcz és egyéb vegyesnemű tárgyakat. S ha magára nem vigyáz, a hamis bankjeggyártó Bodor miatt bajba jöhet vala; ki is megtudván, hogy rajzolni tud, küldöttje által felkérte, hogy bankjeggyártó segédje legyen. De Kiss M. kereken és elutasítólag tagadó választ adott. Ha magát lépre fogatni engedi, az azután hamar befogott Gyarmathi és társainak szerencsétlenségében osztozik vala.

Táncz és zenekedvelése által Kolozsváron széles ismeretsége lett. De kellett is ám magára vigyáznia, hogy korhelységbe át ne csusszanjon. Tanított fuvolát sokaknak. Történt, hogy a ref. főtanodában, egy jogi órája kitelte után, kandiságból betévedett az ottani ifjuság majálisra készülő zenegyakorlati órájára, hol egy induló darabban nagy szükség volt pikulistára. Pikuli volt, de pikulista nem. Egy ifju tudatta a karmesterrel Tilskával, hogy K. M. a pikulit játszdja. Felkérésre eljátszotta 24 zenész között a pikuli szerepet. A karmester egyedül csak őt figyelte s bevégezőkor azt mondotta az egésznek: „Uraim, a pikuli lelket kapott“. Kiss M. azonban a fuvóhangszerrel felhagyott csakhamar, mert nehezebb volt a fuvás; maradt a zongoránál, melyre később gyermekeit is tanítgatta.

Az ügyvédi pályához nem volt hajlama. Ezt benne felismerte a kir. tábla mellett k. ügyek aligazgatója Filep József is, a kinél házi irnok volt. A Selmeczi kir. Akadémiára kívánczolt, de erre akkor nem nyilt ut.¹⁾

A papi pálya felé örömet hajolt, mert apja, nagyapja is pap volt s e hivatalt már gyermeksége óta ismerte, és szerette is a nép között élni. Hogy a papi pályát mennyire becsülendőnek és tisztességesnek tartotta, jellemzi őt e tekintetben a következő eset, a mely vele egyszer, midőn Kolozsvárra utazott, egyik utjába eső városban történt. Egy barátja hízelegni akarván, papnál ritka sok oldalu tudományának, egy ott jelenlévő notabilitásnak: „ez egy olyan ember,

¹⁾ Lásd életirati jegyzeteit.

a ki az osztályában mindig első volt, nagy tehetsége van s még is csak pap lett". A papi hivatalt kicsinylő ember barátságáról örökre lemondott.

1835-ben jan. 12-én, már azelőtt három évvel szélhűdés miatt gyengült apja mellé, ennek és az összes szentmihályi egyháznak kivánatára, segédpappá nevezte ki Körmöczi János püspök. Mint fiu, semmi papi jövedelemből osztályrészt nem követelt. Így állott 1837-ig, mikor is mártius 8-án apja elhalván, a választó egyházkebli közgyűlés által egyhangulag rendes pappá választatott, s arra a püspök ki is nevezte. 1838-ban szenteltetett fel a tordai zsinaton.

Szent-mihályi rendes papságát folytatta 4 évig. 1839. és 1840. telén vizsgálván Székely Miklós püspök a kereszturkői egyházakat; K. M. kérte áthelyezését a láthatólag ürességbe jövő ár kosi egyházba, ennek tőszomszédságában levén s.-kőrispataki birtoka. A püspök önként megígérte, annál inkább, mert a két egyház egyenlő értékű volt; hanem a végrehajtást csak 1841. tavaszán tehetta a viszonyok miatt.

1841-ben lett tehát az ár kosi ekklezsia papja. Ez évben a háromszéki egyházkör jegyzőjévé választatott s a korondi zsinaton egyházi tanácsosságra eskettetett. Jegyző volt 4 évig. Elhalván 1845-ben a körü esperes Nagy Pál, bölöni pap; Kiss Mihály a körü közgyűlés teljes szózatával esperességre választatott 36 éves korában.

Ekkor kezdődtek bokrosabb teendői. Esperessége még egyszer annyi dolgot adott, mint papsága és gazdasága. De ő ennél is többre terjeszkedett és teljesen munkás életet folytatott; mert birva a latin nyelven kívül még a német és francia nyelvet is, olvasással, jegyezgetéssel és ezek összeállításával foglalta el minden üres percjét. Minek is közhasznú eredményei: „a Szentírás gyöngyei“; „Bölcsesség gyöngyei“ és „Történelmi gyöngyök.“¹⁾ A két első kiadva 1847-ben Tiltsch János, és az utolsó 1863-ban Stein János kolozsvári könyvkereskedők által.

A „Szentírás gyöngyei“-t ezzel a figyelmeztetéssel adja paptársai kezébe: „a szentírásnak egy oly becses rövid kivonatja jutott először kezedbe, minek eddig nagyon hijával voltunk. Kezed-

¹⁾ Bölcsesség gyöngyei. Ifjunak és vénnek, gazdagnak és szegénynek üdvére és hasznára. 311. l. 16°. Ára 70 kr.

Szentírás gyöngyei, vagyis a bibliai legjelesebb mondatok betűrend szerint kiválogatva. 1847. 174. l. 8°. Ára 84 kr.

Történelmi gyöngyök. Betűrendes sorban. 1863. 542. l. 12°. Ára kötve 1 frt 60 kr.

ben van a szentírás virágainak lelke: használd, alkalmazd s élj békével.“

A „Bölcsesség gyöngyei“ t pedig így ajánlja az olvasónak: „Gyöngyöket, apró gyöngyöket fűzék egybe s hozom a te használatodra nyájas olvasó, s ha elég merész volnék, feltenném a te oltárodra is, gyermeki áldozatom zsengeje gyanánt, jó hazám!

Szerény az áldozat, mint parányi az erő és tehetség; s mint sorsom szűkön mérte a szabadabb időt, melyet az irodalomnak szentelhetek. Életem javát egy nagy gond emészti fel, egy minden erőmet igénylő foglalkozás: a népet nyomasztó tudatlanságot oszlatni, s embertársaimat oly sok alaku szenvedéseikben vigasztalni.

Szálljanak mások a tudomány mély aknáiba s hozzanak elő a napfényre dús aranyérczeket, meggazdagítani a félvilágot. A lángész ne fojtsa el magában a teremtő őstüzet, hanem lángoljon, fényt és melegséget lövelve közel és távol: én csak szikrákat tudék egybegyűjteni, melyek bölcs elmék hatalmas tüzéből széljel pattogva fennmaradtak; csak néhány szemgyöngyöt valék képes egybegyűjtögetni, melyeket az élet és tapasztalások hullámzó tengere a partokon hagyott. Nem sajátim a gyöngyök, egyedül az egybegyűjtési buzgóság sajátom, meg az a gyönyör és haszon, mit ezen szerzett talizmánok birtokában már gyakran éreztem.

Bölcsesség gyöngyeivel, élettudomány kincsével készítsd fel csak magadat az élet útjára: semmi szükségtől nem tarthatsz. Bölcsesség a legjobb úti költség.“

A székely nyelv sajátosságait gyűjteni kezdette volt önállóan, mert a székely népet szélesen ismerte s meg is figyelte gyermekora óta. Lakott Marosszéken is, de az ottani sajátóságok azonosabbak a nyugoti magyarságéival; lakott Udvarhelyszéken, Erdővidéken, Háromszéken, gyakori érintkezése volt a csiki néppel s így gyűjteni elég alkalma volt, beleélvén magát a népéletbe. Az alkalom azonban nem volt nagyobb a hajlamnál.

Gyűjteményét később nemcsak átadta mindenestől Kriza Jánosnak, hanem azután is jobb keze felőli szárnysegéde volt mindvégig. Mit elismer Kriza János is, midőn így ír: ¹⁾ „Részemről nem volt hija a tárgyam iránti szenvedélyes szeretetnek, s nyelvérzésem élesbitése céljából az illető nyelvjárások finomságaiba avatottabb ügybarátaimmal untig folytatott közlekedésnek. E részben forró hálaérzessel kell főleg megemlékeznem Gálfi Sándor és Kiss Mihály

¹⁾ Lásd: Vadrózsák előszó VII. és 545. lap.

barátaimról, kiknek a gyűjtésben szintugy mint annyi más tekintetben tanusított szives és lelkes részvétők nagyban segíté elő székelyes vállalatomat.“

A „Vadrózsák“ minden osztályában szerepel gyűjteménye.¹⁾ A szólásmódok csaknem egészen tőle kerültek. Ide számítandók „a magyarnyelv szótára“ minden füzetére megtett bírálatok is a székelynyelv értelmében, mely füzetek mindenikét Kriza vele e végre közölgette rendre, a mint megjelentek.

Br. Orbán Balázs „Székelyföldje“ részére Háromszék Oltvidékein több régészeti adatokat gyűjtött. Miről elismerőleg nyilatkozik Orbán B. is, így szólván²⁾: „Kiss M., mint a székely népköltészet gyöngyeinek szorgalmas gyűjtője, mint hirlaplevezető, az irodalom terén szintén ismeretes, kinek én is sok érdekes közleményért vagyok lekötöztetettje.“

Gyűjtött az erdélyi muzeum részére is több tárgyat, melyeket részint Finály, részint Szabó Károly s Vajna Elek kezeihez adott bé.

Az erdélyi hirlapirodalomnál hosszasan volt levelező. Sok érdekes cikk jelent meg tőle, melyekben vagy megyei, vagy községi vagy egyházi és iskolai közügyek voltak tárgyalva.

Ferencz József unitárius egyháztörténelme (kézirat) 45. §-ában, Kiss Mihályt irodalmilag is ismert kitünőbb papjaink közé számítja.

Több egyházi és polgári ünnepélyen volt szónok. 1842-ben, papszentelés alkalmával, a kolozsvári zsinaton predikált ez alapigék nyomán: „Legyetek okosak, mint a kigyók, és szelidek, mint a galambok.“³⁾ E köztetszésben részesült beszéd kinyomatott. Beszélt a S.-Szentgyörgy piaczn felállított honvédemlék leleplezése alkalmával 1873. sept. 29-én, még pedig hazafias érzéssel, melegen; mint olyan, a ki a hazát egész életén keresztül szívében hordozta.

A Keresztény Magvetőnek keletkezése óta munkatársa volt.⁴⁾ Több egyházi beszéd és más tárgyú közlemény jelent meg tőle. Míddőn „gyöngyöndatok“-at kezd közölni a K. Magvetőben, de csak A. és B. betűk alatt teheté, elmondja,⁵⁾ hogy használta a gróf Nemes család hidvégi; a s.-szt.-györgyi ref. gymnasium és a székelykereszturi gymn. könyvtárát. Sok papi munkája maradt kéziratban

1) Lásd: Életirati jegyzeteit.

2) Lásd: Orbán B. Székelyföld leírása III. k. 49. lapján.

3) Mát. ev. 10. r. 16. v.

4) Lásd: Ker. Magvető I—XXIV. köteteit.

5) Lásd K. Magv. 1883. évf. 5. füz. 319. l.

és száz ivnél többre terjedő jegyzete, melyeket magyar, német, francia és latinnyelven megjelent jelesebb művek olvasása közben tett papírra.

K. M. hosszasan volt Háromszékmegeye közgyűléseinek tagja, sőt az volt a megyei iskolatanácsnak is az első öt évben.

Hazafiai érzelmeiről őt széles kör ismerte. Az absolutizmus uralma alatt politikai fogságot szenvedett,¹⁾ mert szíve hangosan dobogott a haza szabadságáért. A forradalom után az árkosi oláh kántor 15 pontba foglalt forradalmias ténynyel vádolta be Kiss Mihályt háromszéki királyi biztos Dániel Imrének; de Dániel — gyermekkora óta jó embere lévén vádlottnak — csak azt az egy pontot közölte az absolutisticus Kovács kapitánnyal, a melyben az állott, hogy K. M. halálos rettentésekkel kényszerítette az árkosi oláhokat unitáriusokká s így magyarokká lenni. Kovács kapitány előtt magok az áttért oláhok bizonyították K. M. ártatlanságát s így három héti fogság után szabadon bocsátották; az oláh kántor pedig a hamis vádért 30 botot kapott.

A második eset nem végződött ily könnyen. Az emigránsok nem szüntek meg a magyar forradalmat felújítani. Napoleon Jeromos herceg rábeszélte nagybátyját III-ik Napoleont, hogy küldjön 20,000 löfegyvert Bukarestbe, a Kuza fejedelem kezére, hogy azokat a magyar ifjak kezökhez kaphassák. Váradi József háromszéki titkos biztosnak kell vala székelly ifjakat küldeni a határszélhez, hogy átvegyék a fegyvereket. Váradi, zaláni Vas István és árkosi Ütő Dániel forradalmi volt tiszték által, Kiss Mihályt is titkos társul felhasználta.

Kitudódván a szándék, mert jó szaglászok akkor is voltak, a mozgalom vezetői befogattak, s Váradi és Bartalis Ferencz 1854. tavaszán S.-Szt.-Györgyön felakasztattak. A titkos társak pedig Maros-Vásárhelyre vitettek, hol a klostrom szobáiba zárták. A vallatás rendén derült ki, hogy K. M. is hozzájuk tartozott. Befogatása előtt azonban, levelei közül azokat, a melyek terhelők lehetek volna reá, elrejtette. Egy levelet különösen bedugva zongorája előlyukán annak alsó testüregébe, nejét figyelmeztette, hogy ha őt befogják, küldje azt M.-Vásárhelyre a hadi törvényszékhez.

S mi volt e levél tartalma? „Az — írja K. M. az idézett helyen — „hogy 1844-ben Balázs Emmanuel, S.-Szt.-Györgyön állomásozó szélőrségi székelly gyalog százados azt izeni Kiss M.-nak, hogy a keze alatti teljes századot — félinvalidusokkal együtt — az árkosi unitárius templomba vezeti kirchenparádéra s prédikáljon valamit a

¹⁾ L. körülményesen leírva a K. Magv. 1887. évf. 6. f. 415—416. l.

katonaságról. K. M. a 2. Tim. 2. r. 3. versét¹⁾ alapigéül véve, erre épített szónoklatában a székely vitézekhez többek között így szólott: Ti olyanok vagytok a birodalom szélében, mint az anya méh a kas szádán belől, melynek tekintélyes büzét érezvén a rabló méhek, nem bátorkodnak oda belépni! stb. Templomból kimenet a százados megköszönte, hogy katonáit a katonai feladatokra megerősítette, ígérve, hogy a felől a katonai felsőbbiséget értesíti. És ez így is lett. Ugyanis Dobai ezredes Kézdi-Vásárhelyről 40 nap mulva küldött egy levelet, mely szerint az értesítés a general commando útján feljutott ő felségéhez, s azon becsületes tényért onnan jött le a legfelsőbb elismerés.

K. M. Vásárhelyen kikérdeztetett, de, azt írja, addigi útjában úgy elgondolta a hadi törvényszék bárminő kérdéseire teendő feleleteit, hogy kimerítőbben soha egy szónoklatát se dolgozta ki. A második kikérdezésig neje, a zongorába rejtett levelet, oda küldötte s a hadi törvényszék elbánásából a kimélet érezhető volt.⁴

A foglyokat áprilisben szállították N.-Szebenbe. Az elítélések augusztus hóban történtek. Kiss Mihálynak csak a félévi nyomozási fogság számíttatott be büntetésül, azon okból, hogy a kormányellenes mozgalmat nem jelentette be illő helyére. Így végződött politikai fogsága. Hasznát vette a prédikációnak, a melyet a kirchenparádé alkalmával tartott volt.

Kiss Mihály, mint a nép papja, kerülte a csillagokhoz kapkodást; de legrögtönzöttebb előadásában is volt valóság. Nem tele szájjal harangozó üresség az, a mit mondott. Sokszor vitte a hallgatóság figyelmét az önfeledésig, még mint öreg is, mert volt ó-ból és újból álló tárháza s találóan alkalmazkodó nagy papi gyakorlottsága.

Egyházi beszédei²⁾ történelmi, társadalmi és tudományos színezetűek; sok van németből, francziából fordítva, átdolgozva. A tárgyat teljesen kidomborítani igyekeznek. A legapróbb részletességgel utána kutat, hogy a hallgatóság teljes, tiszta és világos képet nyerjen s megértse azt, a miről szó van.

Mint esperes a legbuzgóbbak és legtevékenyebbek egyike volt. Jól tudta és tudja azt az egyházi felsőbbiség; elismerték pénztárnokaink. Sok nehéz és kétséges tárgyat vitt szerencsés, néha nem is reménylett eredményre. Több rendbeli elismerő leirattal volt szerencsélten a felsőbbektől.

¹⁾ Te azért a munkának terhét hordozzad, mint a Jézus Krisztusnak jó vitéze.

²⁾ A legnagyobb része kéziratban maradt hátra.

Ugy kormányzott mint esperes, hogy alig volt észrevehető s mégis minden jól ment egyházkörében. Nem parancsolt, nem büntetett, csak rendelkezett s kész volt az engedelmesség. Mint köri közgyűlések elnöke, tárgyismereteiben nem tévedett és nem tévesztett. Széles okoskodást, dagályosságot se nem keresett, se nem kedvelt. A szabatosságnak volt barátja. Az ellenzéknek tudott engedni s ha úgy kellett, annak ellenébe hatni, még pedig észrevétlenül és szeliden. A papi törvényszék tárgyainál egyebekben megbízott másokat is, de a derekas ítéletek megteremtésének, elsőrendü felelőssége tudatában, még hajszálagát is kezén tartotta. S ezen ítéletek kimondásánál igen ritka eset volt, hogy mindkét fél bele ne nyugodott volna; valamint azok visszaútasítására a főpapi törvényszéktől eset szinte nem is volt.

Sokszor hallgatással jobban győzött, mint mások vitatkozással. Hivataltársai biztak őszinteségében, valamint az egyházak is. Vele szemben más felekezeti papi előljárók s világiak is elismerők voltak. S mind erre legtöbbet tett az, hogy nyomasztást, rászédést, megvesztegettetést nem keresett és így lelkiütilleg szabad maradt, a mi neki tiszteletet szerzett. Vagy nem ígért és ezt indokolta, vagy ha ígért, teljesítette is.

Jeles történészünk Jakab Elek így ír róla: ¹⁾ „Ő szabadelvü volt, felfogása emelkedett, nézetei kimondásában csendes, szelid, de bátor. A „fortiter in re, svaviter in modo“ volt axiomája. A minek igazságáról meg volt győződve, föltétlenül kimondotta. Nem tartotta vissza személy, nem érdek. Ő rá minden nehéz elvi ügy bizvást számíthatott. Szemei előtt a közjó nagy érdekét tartotta. Az érdekek összeütközésénél ritka érzéke volt kitalálni, mi van javára a közügynek, s ő mindig arra adta szavazatát. Látszott benne, hogy szelleme a görög bölcsékkel társalkodott s azok igazságérzetével bir. Az unitárius hitelvet meggyőződésből védte, egyházát az ősök hagyományos hűségével és búzgóságával szerette és szolgálta, soha meg nem lankadva, soha nem csüggedve, mindig bizva s jobbat remélve. Az 1849-től 1861-ig terjedő boldogtalan időkben Nagy Elekkel, Mikó Lőrinczczel, Fejér Mártonnal szavazott, a kik az egyház ügyét ritka megfontolással, erős passiva resistentiával és sok sikerrel kormányozták. Vele szavazott Farkas, Árkosi Dénes és Inczeffi esperes is. Fontos ügyekben Mikó Lőrincznél voltak előleges értekezések mindig. Kiss Mihály a meghívottak, megkérdezettek között volt. Főtanácsokon Inczeffi halála után sokáig ő imádkozott, röviden, velősön és

¹⁾ 1890. dec. 12-én S. J.-hoz küldött levelében.

okosan. Krizával különös lelki rokonságban élt évtizedeken át, mert rokonoknak tartották egymást.“

Ekklezsiájában rend, pontosság volt. Ő maga az árkosi egyszerű paplakban megelégedetten élt; de a templom, iskola díszesebbé tétele főtörekvései közé tartozott. Hallgatói szeretve tisztelték. Szükségeikben őket segítette, bánataikban vigasztalta. Az 1848/49-iki kolera idején minden félelem nélkül látogatta a betegeket, s sokat megmentett a haláltól. Az orvosi tudományt szerette; sokat olvasott a betegségek gyógyítására nézve s akárhányszor sikerrel működött a különböző nyavalyák körül.

Egyházkörében a józan mértékletességet annyira kifejtette, hogy belső emberei között iszákos, kártyás, vagy veszekedő és perlekedő embert nem igen lehetett találni.

Közérdekű megbizatosokban nagy buzgósággal, kiváló lelkiismeretességgel járt el. Kriza János püspök egyik levelében ¹⁾ buzditja a háromszéki papságot, hogy a közeledő — 1868 — háromszázados ünnepre ahoz méltó javítások megtételére bírják rá a hallgatókat. „A tisztelendő esperes urak — úgy mond — legméltóbb tiszte e tünőfélben lévő század komoly napjaiban a vallásos buzgóság, kegyes eldődeink minden áldozatra kész lelkületéhez hasonló hűség s égő szeretet lelkét önteni ki szent hitünk minden vallói s főképen e hitet vallók pásztorainak, lelki vezetőinek lelkébe, hogy legyen nemes verseny a világosság fiai és leányai között kiválólag Székely-Kereszturi gymnasiumunk teljes fölépítése költségeinek fedezésére oly sikerrel adakozni, mint méltó azokhoz a tisztultabb hitű keresztényekhez, kik másoknál felsőbb felvilágosodással dicsekednek stb.“ Kiss M. e levél szellemében járt el; megkapván a felhívást a gyűjtésre, gyűjtőtársával, Gyöngyösi Istvánval, bójárva a háromszéki ekklezsiákat, közel ezer frtot küldött bé a nevezett gymnasium épülete megnagyobbitására. ²⁾ Háromszék ekkor s ezután is előljárt és jár a jó példával! A gymnasium történetében, a háromszéki ekklezsiák és az ezekben élő egyes hitrokonok, honfiak nevei áldva és a hála érzelmeivel lesznek emlegetve mindig.

Kiss Mihály 1838-ban nősült Szent-Mihályon; nőül vevén Árkosról Barabás Juliánát, 19 éves hajadont, a Barabás Sámuel székely birtokos leányát. E jó nő kiegészítette őt. Hogy ő egész pap, esperes, és gazda volt, nagy része van abban nőjének. A kiváló gyöngédség, a melyet egymás iránt mutattak, az a figyelem, a mely

¹⁾ Kiss Mihályhoz 1867. dec. 18-án; lásd: K. Magv. 1878. évf. 2. füz. 83. l.

²⁾ Lásd a Sz.-Kereszturi gymn. levéltárában.

közöttök kölcsönösen megvolt, páratlan. Hivatali, irodalmi munkáit zavar nélkül folytathatta; a házi gondokat, bajokat lelke fele teljesen elintézte minden hátramaradás nélkül. A hűség, a szorgalom megaranyozta napjaikat, éveiket. Isten megáldotta gyermekekkel is. Született fiok: Sándor, jelenleg Laborfalvi pap. Ez a Kiss családból az ötödik pap. Leányaik: a néhai Laura, bölöni pap és esperes Lőfi Áron nője; Emma, a néhai Sándor Lajos homoród-almási pap nője, és Néria, székely-kereszturi igazgatótanár Sándor János nője.

Jó nője elhalt 1863-ban. Gyermekeik közül csak az egy Laurát helyezhették el közösen; a többit egyedül, özvegységében indította az élet utára. Midőn Emmát férjhez adta, azt írja Árkosi Dénes esperes collegájának¹⁾: „14 papi és 7 mesteri családdal jöttem már közeli rokonságba“. Levelében előszámolja egyenként és azt is, hogy mi módon.

Mezei gazdaságot is folytatott hivatala mellett. Tekintélyes földbirtoka volt S.-Kőrispatakon és Laborfalván; ez utóbbit azután vásárolta, hogy gyermekeit mind elhelyezte. Szántatott, a magot mindig sajátkezüleg hintette el. Magvető volt nemcsak az evangélium, de a természet mezején is. Példával járt e tekintetben is hallgatói előtt. Azt írja 1884. ápril 28-án kisebb leányának: „Apád a mai nap estve 11 órakor tölté bé a 75-ik évét, még pedig jó egészséggel és életerővel. A tavasz vetést kezemmel végeztem mind egy szemig most is“.

A gyümölcs tenyésztést szakértelemmel folytatta; körében példaadással és utmutatással gyakorolta. Az árkosi papi kert ma derekason termő nemes fajú fákkal tele van rakva. Ez a volt gazdasági minister Szilávy Józsefnek tudomására jutván, elismerő okiratot küldött Kiss M.-nak 1872. január 20-ról.

A hajnal nem igen találta ágyában. Korán kelt s mindig foglalkozott késő estvig. Hivatalos teendőin kívül irt, olvasott, zongorázott, gazdasága után látott, vagy kertészkedett, de tétlenül soha sem ült. Elve volt: jobb szerény lakban bővílni a földi javakban és békeségben élni, mint fényes palotában szűkölni és háborúságban lenni. Azt mondja egy beszédében²⁾: „Az üstökösök égi közép-pontjuktól messze bujdosnak; bujdosnak azok az emberek is, kik hiúságból, gögből, fényüzési kországból tulmennek az állásponton, mely őket illetné. Az ilyenek látására jusson eszünkbe, hogy szégyén ház, hol a füst nagyobb a tüznél; ott a tűz hamarabb kial-

¹⁾ 1865. máj. 5-én.

²⁾ Lásd Ker. Magvető I. köt. 121 lapján.

szik, mint vélnök. Valóságos életbölcsek csak az, ki költéseit akár zekében, akár párduczborben jövedelmeivel arányosítja“. Egy más egyházi beszédében ¹⁾ pedig így szól: „A jövedelem és birtok semmit ér kormányzati értelem nélkül. Értelem, szorgalom, takarékos-ság oly bizonyos birtok, mit elrabolni, elperelni nem lehet; oly bizonyos tőkepénz, mely nem szünik meg kamatozni“. Kiss Mihály nemcsak így gondolkozott, hanem ily szellemben is vezette háza népét. A külsőségeknek nem volt barátja.

Jó kedélyét mind végig megtartotta. Az idő eltelése miatt sohasem panaszkodott, sőt humorizált a felett. Irja Árkosi D. esperesnek ²⁾: „Hallom az iskolás gyermekek csevegő Gergely napi játékát, az ők boldog aranykori gondnélküliségökkel párosultan, és erre eszembe jut az az igen sokszor praesens, és ritkán absentans gondolat, hogy mi ketten már a 60-ik év kengyelét nyomjuk; ezután a mennyit elé az idővel, annyit hátra sok mindennel.

Különösen a Kriza Jánossal folytatott levelezéseiből lehetne az ő jellemzését teljessé tenni, de fájdalom, ezekből szinte semmit sem kerithettem meg. Hivatalos, családi, irodalmi stb. levelezést folytattak; lelköket teljesen feltárták egymásnak. 1871. november 13-án Kriza ³⁾ tudatja vele, hogy „Farkas oct. 30-án azt írta neki, hogy K. M. esperes halála hírére halotta: leverőleg hatott rá a derék, kedves ember elvesztése, a kivel csak néhány nap előtt találkozott s csókolva váltak el egymástól. Ha a nyers fán ezt mivelik, mint lésszen az asszunak dolga“, sóhajt fel a levélírója.

Kriza mindnyájok örömét fejezte ki az oct. 30-án írt levele felett, „mert — ugymond — rossz híre terjedt volt el, üdvözlésének híre, mely rájuk nézve igen gyászos hír volt néhány napig, míg meggyőződtek, hogy a Farkas esperes hallomása nem való. Curiositásból küldi neki, hogy lássa s olvassa életében necrologját s az őt parentálók dicsőítését. Elég, hogy ép, szép írása azt mutatja, hogy ő még virit, mint ama nagy lélek-munkás Charon, kiről azt mondja Ovidius, hogy viridis senectus-a van. Éljen is egészen felvidulva, kiáltják szívökből, addig, mint nagynénje, a néhai Brassainé, t. i. 84 évig, vagy legalább, mint az öreg sógora, Szabó Samu 101 évig. Éljen is, mert megérdemled, a ki olyan igazán élsz e jelenvaló világban; ez szívünk, lelkünk igaz kívánsága.“

¹⁾ Lásd Ker. Magvető XI. köt. 180. lapján.

²⁾ 1869. mártius 12.

³⁾ Mlgs Jakab E. ur szívességéből közlöm e levélrészletet.

1880-ban lemondott az esperesi hivatalról s az E. Főtanács hosszas szolgálatát méltányolva, érdemeit elismerve, a lemondást elfogadta, meghagyván neki az esperesi címet.

1886-ban június 15-én tartotta papsága 50 éves jubileumát. Az egyházkör nagy ünnepet rendezett Árkoson ez alkalomra. Az ünnepi beszédet Kriza Sándor n.-ajtai lelkész tartotta, melyben a többek közt így jellemezte az ősz papot:

„Két vendég ült mindig asztalodnál: egészség és vidámság.“

„Két barát csatlakozott mindig hozzád: a reménység és álom.“

„Két testvér nem hagyott el soha: a megelégedés és csendesség.“

„Egy ellenséget nem ismertél soha: a szükségét.“

„Egy más ellenséget számba sem vettél: az irigységet.“

„Két élődit zártál ki ajtódon: a pompát és dobzodást.

Életének e nevezetes napján számos üdvözlőiratot kapott felsőbbjeitől s más egyházi és világi előkelő emberektől. Sepsi-Szentgyörgy értelmisége s a különböző hitfelekezetek papjai is megjelentek, hogy kifejezzék elismerésüket és szeretetüket, mint oly emberrel szemben, a ki egész életén keresztül tiszteletük tárgya volt, mint pap és hazafi egyaránt. Hazánknak e nevezetes pontján, Háromszék megyében, a hol a reformátusoknak nagy egyházköre és sok tanult, intelligens papja van, Kiss M. ezek között az unitarismus zászlóját magasan lobogtatta s teljesen ütötte a mértéket ezekkel szemben, mind az okos és bölcs alkalmazkodásban, mind a tapintatos eljárásban és tudományban, ugyannyira, hogy vallásközönségünk mindig büszkén mutathatott reá, mint az egyház erős oszlopára. Nem az okvetlen ujitás, de a megfontolva haladás volt elve. Az ötven éves jubileumán nyilatkozott nagy elismerést úgy tekinthetjük, mint tetteinek helyeslését.

Ő szerető édes apa is levén, gyermekei is megjelentek az ötven éves örömnépen, u. m. fia, leányai, menyé, vejei és 17 unokája, összesen 24-en. Körüle, mint a család törzsapja körül gyűltek össze csaknem teljes számmal, hogy örömeiket kicseréljék.

Az öröm azonban nem tarta sokáig, mert már 1888. őszén két alkalommal szédülés érte, mi 1889. január 21-én, midőn fiát s egyik vejét S.-Szentgyörgyre kísérte, visszamenet, a város végén, halálos szélütésben végződött s ő a mező színén esék el és kihellé nemes lelkét, élete 80-ik évében. Porai az árkosi köztemetőben nyugsznak.

Vajha a három Kiss Mihályhoz sok hasonló papja lenne egyházunknak!

SÁNDOR JÁNOS.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CXVIII.

RADECZKY BÁLINT PÜSPÖK -LEVELE A BARANYAMEGYEI UNITÁRIUS
PAPOKHOZ 1632.

A mint e folyóiratban Kanyaró F. barátunktól közölt érdekes czikkekből ismeretes, Magyarországon is főleg Baranyamegyében mindjárt kezdetben elterjedt az unitárizmus. Hogy 1632. még számos ekklezsiának kellett lenni, arra bizonyítékul szolgál Rádeczky Bálintnak, aki 1616—1632. közt volt püspök, egy levele, melyet azon megyebeli papokhoz intézett s melynek eredeti fogalmazványa a vallásközönség levéltárában megmaradt. A levél bevezető soraiból az tűnik ki, hogy Járai István nevű pap személyesen járt akkor Kolozsvárt s ettől küldötte Szentgyörgyi Mihály, Mohácsi Mihály és a többi ott levő papokhoz buzdító sorait a püspök. Sajnálni lehet, hogy az illető ekklezsiák nevei nem említetnek, de XVI. százbeli lelkészeink névsora 3 új taggal szaporodik s már ez is érdemessé teszi a közlésre e levelet, melynek szövegszerénti tartalma következő:

* * *

Salutem a Deo Patre nostro, per dominum nostrum Jesum Christum etc.

Incredibili laetitia affecti hic fuimus ex adventu ad nos Reverendí viri Domini Stephani Járai, fidelis Ecclesiae dei Ministri, et Collegae vestri in opere Domini studiosissimi. Neque conspectus tantum ipsius nobis fuit pergratus, verum etiam nuncium periucundum, quod de vobis, viri Reverendí, et Ecclesiis vestris accipimus. Quid enim hominibus Dei et gloriae eius studio incr . . . ad animi voluptatem laetius accidere potest, quam si audiant in medio eorum qui Christi doctrinam partim abiecerunt, partim corruerunt, eius modi tamen certus publice extare, pui caelestem veritatem et profiteri audeant et propagare omni contentione animi adnitantur! Ingens certe viri Reverendí, felicitas vestra licet mundo huic minime manifesta, ingens coram ipso Deo laus, quod vestigiis praedecessorum vestrorum, hominum solida pietate excellentium insistentes, non succumbatis laboribus, non cedatis aerumnis quantum vis gravibus, quae in

Ecclesia Dei conservanda vos urgent atque premunt. Tametsi enim fieri non potest, dum huius carnis imbecillitate, in qua mortalem hanc vitam degimus, sumus circumdati, quin talium aerumnarum sensus nos attingat, et aliquanto gravius quandoque nos exerceat; attamen spiritu iterum erecti, illud usurpemus Pauli Apostoli dicentis: Propter quod non deficiamus: sed licet is qui foris est noster homo corrumpitur; tamen is qui intus est renovatur de die in diem. Idenim quod in praesenti est momentaneum et leve tribulationis nostrae, supra modum in sublimitate aeternum gloriae pondus operatur in nobis, non contemplantibus nobis quae videntur; sed quae non videntur. Quae enim videntur, temporalia sunt: quae autem non videntur, aeterna sunt. Gens barbara, superba, atque crudelis vobis, imperat viri venerandi, et dura servitute magis magisque premere vos incipit? at in libertatem filiorum Dei firma spe vindicati iam estis et tempore suae ipsa gloriose vindicabimini. Facultates et fortunae vestrae periculo expositae sunt et direptioni obnoxiae et quotidie per duritiam exactionum acciduntur et atteruntur. At scitis, ut inquit apostolus, habere vos praestantiorum substantiam in caelis et permanentem. In ipso vitae discrimine versamini? at non suavem illam vocem. Nonne duo passeret asse vaeneunt. Unus ex illis non cadet super terram sine Patre vestro. Vestri autem et capilli capitis omnes numerati sunt. Ne ergo timeatis, multis passeribus praestatis vos. Et iterum, capillus de capite vestro non peribit. Dulcissimam patriam nonnulli vestrum reliquerunt, et in exilium quasi voluntarium coniecerunt sese, ut in illis partibus, dei vocationem secuti, Ecclesiae ipsius inservirent: at quantum eos maret praemium, quanta beatitudo? Amen dico vobis, inquit Servator noster, nemo est qui reliquerit domum, aut fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut uxorem, aut filios, aut agros, propter me et Evangelium, qui non accipiat centies tantum na... in tempore hoc cum persecutionibus, et in saeculo... vitam aeternam Aemulamini viri praestantissimi et fratres in Christo charissimi, eam laudem, quae olim delata fuit de coelo, angelo Ephesine Ecclesiae: Scio opera tua, et laborem, et tolerantiam tuam: et patientiam habes, et sustinuitis propter nomen meum, et non... cisti. Et angelo Ecclae Smyrnen. Scio tribulationem tuam, et paupertatem tuam, sed dives es. Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi coronam vitae. Et Philadelphien. Ecclae angelo: Scio opera tua. Ecce dedi coram te ostium apertum quod nemo potest claudere: quia modicam habes vim, et servasti verbum meum, et quoniam servasti verbum patientiae meae et ego servabo te ab hora tentationis, quae ventura est in orbem universum terrae, tentare habitantes in terra. Excitet animos vestros, fratres dilectissimi, illud quod legimus in epistola ad Hebraeos scriptum: Rememoramini pristinos dies, in quibus magnum certamen sustinuitis passionum: et in altero quidem opprobriis et tribulationibus spectaculum facti: in altero autem loci taliter conversantium effecti. Nolite amittere fiduciam vestram, quae magnam habet remunerationem. Patientia enim vobis necessaria est, ut voluntatem dei facientes reportetis promissionem. Adhuc enim modicum aliquantulum

qui venturus est veniet, et non tardabit. Justus autem meus ex fide vivet. Quodsi se subtraxerit, non placebit animae meae. Nos autem non sumus filii subtractionis in perditionem: sed fidei in acquisitionem animae. Dominus prope est viri venerandi. Itaque nihil solliciti sumus: sed in omni oratione et obsecratione cum gratiarum actione petitiones nostrae innotescant apud deum. Proiciamus curam nostram in dominum, ipse faciet: faciamus officium nostrum, non deerit ille nobis. Studeamus ut simus sine querela, et simplices filii dei, sine reprehensione in medio nationis pravae et perversae; inter quos lucete et vos fratres, tamquam luminaria in mundo.

In primis autem quanto magis mundus nos odit atque contemnit, nos demus operam, ut digne ambulemus vocatione qua vocati sumus, cum omni humilitate et mansuetudine, cum patientia, supportantes nos invicem in charitate; solliciti servare unitatem spiritus in vinculo pacis: idem sapiamus, eandem charitatem habentes, unanimes, id ipsum sentientes nihil per contentionem, neque per inanem gloriam: sed in humilitate, superiores sibi invicem arbitantes. Animas nostras castificemus in obedientia charitatis, in fraternitatis amore simplici ex corde invicem nos diligamus attentius. Haec enim est via illa omnibus etiam miraculis effica... , qua religionis nostrae sanctitatem infidelibus quoque admirandam et commendatam reddamus. In hoc cognoscent omnes (inquit unicus ille Magister noster) quod discipuli mei estis si dilectionem habueritis ad invicem. Hoc, migraturus a discipulis suis ad Patrem, tanta precandi contentione impetrare studuit, inquires: Pater sancte, serva eos in nomine tuo, quos dedisti mihi, ut sint unum sicut et nos. Et iterum: Non pro eis rogo tantum, sed et pro eis qui credituri sunt per verbum eorum in me, ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me, et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint. Addit quo fine: Ut credat mundus quod Tu me misisti. Et adiecit statim: Et ego claritatem quam dedisti mihi, dedi eis: ut sint unum, sicut et nos unum sumus: ego in eis et tu in me ut sint consummati in unum, et cognoscat mundus quod tu me misisti, et dilexisti eos, sicut et me dilexisti.

Sed et hoc praecipuum ornamentum nostrum, praecipua dignita perfecta animi est consolatio. Nam in hoc si mutuo diligamus nos, cognoscimus quod in deo manemus, et ipse in nobis: quoniam de spiritu suo (quo dono nil cogitari potest praestabilius) dedit nobis. Is autem est spiritus charitatis atque pacis: quoniam Deus charitas est Johan 4. X. — 13. 16. Charitatis igitur, o dilectissimi, simus studiosi pacis: et pax dei quae exsuperat omnem sensum, custodiet corda nostra, et intelligentias nostras in Christo Jesu. Haec scripsi ad vos fratres venerandi, non quod existimem opus vos habere ut a me doceamini et moneamini: nam unctionem habetis a sancto illo, qui vos docet omnia: sed ut vos alloquendo me ipsam simul excitem et consolationem siquam possim vobis impertiendo, meum etiam ipsius animum consolari tentem.

Deus autem omnis gratiae, qui vocavit nos in aeternam suam gloriam in Christo Jesu, modicum passus ipse perficiet, confirmabit,

solidabitque. Ipsi gloria et imperium in saecula saeculorum Amen. —
Dat. Claudiopoli, die 27 mensis May, Anno 1632.

Rev. D. Vrar.

amicus et fr. in Dno ad in
servien. paratiss

Festationi meae quaeso ignoscite,
nam propter occupationum multi-
tudinem accurate ad vós scribere
mihi non licuit: propter magnitu-
dinem autem amoris erga vos mei,
silere nullo modo potui.

Valentinus Radecius.

K ü l c z i m :

Reverendis et praestantissimis viris, Domino Michaeli Szentgeorgi
et Domino Michaeli Mohachi, nec non caeteris Pastoribus atque Mi-
nistris Ecclesiarum in Barovia Superiori de uno deo Patre consen-
tien. etc. dominis amicis ac fratribus in Chro, plurimum mihi hono-
randis.

Eredetije az unitár. vallásközönség levéltárában. H. 4. alatt.

Közli :

BENCZÉDI GERGELY.

I M A.

(Dr. Demjén Farkas koporsója felett : Mondatott 1891. február 8-án
Maros-Vásárhelyt.)

A végtelenségben, a végtelenség felett szabadon uralkodó fő erő, tudás, bölcsesség összege, Isten, kit mi szerető Atyánknak hiszünk az ur Jézus által: örömben és fájdalomban egyaránt téged keresünk, mert te édesítheted meg földi örömeinket, melyek gyorsan hervadók, mint a virág, kegyelmed áldó sugára és harmatja nélkül, és te emelsz ki a bánat sötét hullámaiból is, hogy azok felett kétségbeesés és elsüllyedés nélkül járhassunk, mint Jézus a habok felett. . . .

Oh Atyánk! tudjuk, hogy minden a te akaratodból és szent-törvényed parancsából történik és még is gyarlóságunk reszketve kérdezi: miért kell születni? ha a rettenetes halál időnap előtt kivieszi a vándorbotot kezünkől, hogy legszentebb céljaink küzdelmeiben, mielőtt vándor útunk kitűzött határához értünk volna, gunczakkal megállítson: „eddig és ne tovább!...“

És miért kell leszállni a sir nyirkos, penészes üregébe, ha hitünk ígéretei szerint, a te parancs szavad új életre költ a sirok álmaiból? . . .

Oly rettenetes az örökkévalóság lépcsőzete, melyeket könnyel öntözött sirhalmok képeznek! . . .

Hitünk ingadoz és gyarlóságunk félve kérdezi: hát soha sem tudjuk-é már lefizetni azt a maroknyi port, melyet szent kezed kölcsön vett a föld porából, midőn embert alkotál? . . . Hát oly nagy hatalma van-é a halálnak az élet felett? . . .

Oh, uram! rettenetes a halál! . . .

Durva kezekkel letépi a kised gyermekét az anyai kebel meleg forrásáról . . . szétszaggatja az egymást szerető szívek rózsza kötelékeit . . . kioltja a lüngész nemzetvezérlő szövétnekét . . . ledönti a ház fentartó oszlopát, árvaságot, siralmat, romot, pusztulást hagy léptei nyomán . . . trónok, kunyhók, szívek, csontok felett tapos:

„Ez a világ az ő nagy palotája.
 Sétál föl és le benne,
 Nincs hely hová ne menne;
 S hová belép, a mire hág:
 Minden pusztul. Körüle fekszenek
 Szétszórva: eltört koronák.
 Hervadt virágok, megrepedt szivek. . . .“

Oh gyarló ember! hová rejtenéd el magad a halál előtt? . . .
 Építhetsz márvány palotát magadnak, összehalmazhatod Peru minden kincseit, ösmerheted a világ minden gyógyszereit: kincseiddel nem válthatod meg magad, orvosszereid a halál kezéből ki nem vehetnek, fényes palotádból előbb utóbb le kell szállanod a sir nyirkos üregébe! . . .

„Ha trónban ülsz: össze dönti fényes alkotványodat, hogy annak romjai alá temessen; ha diadalmenetet tartasz, a kapitoliumnak egy lehullott cseréjpe elég kezében, hogy rajtad győzedelmeskedjék;“ most még bánatba merít, majd az öröm asztalához hiv, vig zene, tánczczal vesz körül, a gyönyör karjain ringat, hogy magának eljegyezhesen és oda dobjon a sir férgeinek! . . .

Oh, igaz Isten! hát mind ez a te akaratodból történik-é? hát nincs-é menekvés a halál előtt? Hát oly nagy hatalma van-é a halálnak az élet felett? . . .

Oh mily sötét uram a tudatlanság éjszakája, mely reánk borul, körülvesz a koporsók és sirhalmok megett? . . .

Derítsd, derítsd fel jó atyánk azt a fényes csillagot, mely felragyogott a Jézus születésében, tudományában, hogy el ne tévelyedjünk! . . . Add tudtunkra a kijelentett evangéliumi tudományban, hogy te a mi szerető édes Atyánk vagy, ki tejnek italával táplálsz bennünket a mi erőtelenségünkben . . . hogy higgyünk, lássunk, megerősödjünk és kétségbe ne essünk a mulandóság felett . . . Add, hogy erősen elhiggyük, hogy könnyeinkkel neveled boldogságunk virágait s a bánat sziklájából fakasztod fel üdvünk forrásait . . . Hogy az öröm és a bánat, az egészség és betegség, az élet és a halál, mint verőfényes és zivataros napok: egyaránt bele tartoznak életelhivatásainkba.

Hogy az élet és halál — hatalmad kezében egy, mert az élettel születik a halál és a halállal az új élet születik . . .

Alakul, változik minden bölcseséged nagy vegykonyhájában, de semmi meg nem semmi sül: a sír az örökkévalóság ajtaja, melyen át hozzád juthatunk . . .

Az ég könnyéből, a lehulló eső cseppekből — sár lesz, me-

lyet emberek, állatok taposnak; de napod áldósugarai a mocskos iszap nedvét a gőzök szárnyain felemelik a magasságba, hogy új harmattá, kristály tiszta cseppekké változzanak át... Az ember is a földi bújdosásban a földporától, betegségektől — beszenynyül, megkopik, de jön a halál, a te szolgád, s mint a tél fagya hideg nyugalmaival a tavasznak ad lételt: új életet ad nekünk, hogy levétvén a rothadót, dicsőült testben öltözötten jelenhessünk meg trónusod előtt...

Áldott légy jó Atyánk, hogy a hit édes karjain föntartasz az élet hánykódásai között! Tiéd legyen a hála, hogy bánatunknak sötét-éjjelét csillagfény nélkül nem hagyod s kétségbeesésünk meg nem engeded...

Bizony jó Atyánk vagy! ki még a bánatban is kegyelmed drága kincseit tárod fel lelkünk előtt a hitnek édes biztatásaiban...

Tövis koszoru és kereszt s a Golgotának szenvedései: végtelen bölcseségednek kezeiben a megdicsőíttetésnek édes eszközei...

Ez édes hitben szólj hozzánk jó Atyánk, e gyászos ravatal mellett, melyen egy közszeretetben élt embertársunk nyugoszza a halottak csöndes álmát 55 évnek fáradalmai után. Családja nem volt! hű nő, árvák serege nem veszi körül e gyász ravatalt: és még is annyian siratjuk őt... A nemes szívek, a kikkel jót tett, — az ösmerősök, tisztelők és jóbarátok: felejthetetlen könnyeket hullatnak azért, kit a jellemerő, erény, szerénység, mocsoktalan becsület, kitartó munka, küzdelem, emberbaráti nemes érzélem és a jótékonyág szívökhöz csatolt...

Ő nem magának, hanem a tudományoknak s azzal embertársai boldogításának élt.

Bejárta honn és külföldön a tudományok csarnokát, hogy azokban lelkét az ismeretek kincseivel gazdagítva, embertársainak jóltevője, gyógyító angyala lehessen. Ő gazdag volt, nem csak a szellemekben, hanem az anyagiakban is: egy munkás, takarékos, kitartó élet fáradalmaival, sok javait gyűjtötte össze a földieknek is, hogy halála után is mentől többeket boldogíthasson s a közügy szent ol-tárán az ő áldozata is ott loboghasson.

Mint a meggyújtott szövetnek: másoknak világítva hamvadott el.

Oh, nem csoda, ha annyi szem harmatozik gyász koporsója mellett, — nem csoda, ha fájva tekintünk ravatalára, melyben oly nemes szív porhüledékei nyugosznak.

Fáj látnunk, hogy a vihar Libanon czedrussait tördeli, hogy

kicsiny egyházunk jeleseit egymásután szállítja a halál. Csak most állottunk a nagy jóltevő koporsója mellett, s most e felejthetetlen jóltevőnket kell az örökké valóságnak átadni...

Megnyugszunk akaratodon jó Atyánk! mert minden úgy jó, a hogy te akarod...

Akaratodtól nyílik a virág s akaratodból hervad el. Szóltál és lettünk, — szólsz és elmulunk... hogy újra éljünk ott, hol az igazak fénylenek, mint nap: a te országodban...

Hisszük Uram, hogy e lehervadt ajkáról is az új élet hajnala lecsókolja a mulandóság porát, — hisszük, hogy emlékéet őrizni fogja itt a hálás kegyelet... míg lelke egeid csarnokában, jó tetteinek édes érzetében, örülni fog kegyelmed közelében.

E hitben szárítsd fel könnyeink stb. Amen.

RÉDIGER GÉZA.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, márt.

Renán: Histoire du peuple d'Israël. III. kötet. A tudomány jövője és a bölcselmi öntudat vizsgálása ugyanazon író két cikke a Revu des deux mondes-ban. Hugues tanár és munkája. Termidor Sardo u legújabb darabja.

Szerkesztő Úr!

Sokáig gondolkoztam, hogy beszéljek-e Renan histoire du peuple d'Israël című munkájának 3. kötetéről, mely ezelőtt két hóval jelent meg. Minél többet gondolkodom, annál inkább átlátom, hogy éppen azokat a megjegyzéseket tehetem, a melyeket a 2. kötet megjelenésekor tettem; tehát csak le kellene másolnom egy, a Ker. Magvető 1889. évi folyama februári füzetében megjelent egy cikket. Valójában éppen azok a sajátságok és azok a hibák fordulnak elő; csakhogy a hibák élesebbek. Azon ellenmondó ítéleteket és azokat a meglepő hasonlatokat találjuk ebben a kötetben is. E hasonlítások közül némelyik még botránkoztatóbb, mint azok, melyeket a 2. kötet ismertetésekor jeleztem. Nem czéлом részletesen ismertetni e kötetet, mely a Baby'oni fogságig vezet; nem szólok a történelmi lánczolat-ról, melyet különben is mindenki ismer; és a melynek előadásáról Renan a felelős. Ő bámulatosan ismeri az egész zsidó régiséget; ismeretes mindennel, a mi a zsidóságról és ennek történelméről régi idők óta íratott, a keleti nyelvek közül többet tud; mindennel bir, a mi Izrael népe történelmének megírásához szükséges.

A mi több, úgy látszik élete céljául tekinti e munka kiadását; tehát nem hevenyészett munka. Mellőzöm a munka történelmi méltatását; csak azt akarom kiemelni, hogy miként ítéli meg az eseményeket és embereket; tehát az ő bölcselmi és erkölcsi méltatásait. Vegyük például a prófétákat és a próféta-ságot. A 2. kötetben láttuk, hogy Renan dicsőítőleg nyilatkozott a monotheizmus e hőseinek szelleméről; arról a hatalmas munkásságról és bámulandó energiáról, melylyel a hitet egy hanyatló körben fentartani törekedtek. Ezen dicsőítő vonások után nyomba találunk nyilatkozatokat, melyek azokat a dicsőített embereket eselszövőknek, sőt komédiásoknak tüntetik fel. Ebben a kötetben is éppen így járt el Renán; sőt végletekig megy. Úgy látszik, kedve telik a nagyításban, s abban, hogy erőszakolja az ellentétek kidomborítását és a bizar hasonlításokat. Ezeket eléggé kifogásolták a 2. kötet megjelenésekor is. A jelen kötet előszavában érinti ugyan ezen hibáztatásokat és szórészálhasogatók-

nak tekinti bírálóit. Ez különös kihívásnak látszik, mintha ezt mondaná: „Mivel ezek nektek nem tetszenek, ismétlem.“ Legyen, de akkor jogosult lesz az a kérdés, hogy vajjon komoly-e ez az eljárás? Ki kell mondanom, hogy a legjobbak kételkednek e tekintetben. Bár miként legyen is, Renan könyvének olvasása után az ember azt a kérdést teszi magának, hogy ugyan mi tulajdonképpen Renan vélekedése a prófétákról és próféataságról? A mire nagyon bajos határozottan felelni. Némely élénk, megható vonásokban úgy állítja előnkbe a prófétákat, mint isteni inspirációtól felhevült embereket, kik magasan tartották fenn az egy Istenben való hitet; kik bölcsőbbek, mint a királyok és ezek tanácsosai; kik egyedüli ismerik Izrael népének hivatását és jövőjét; szóval, a kik érzik, hogy az emberiség jövője és boldogsága ügyében vetnek és munkálkodnak. A próféataság az ideál; a szellem, mely az elfogult politikusok és éhező lázítóktól támasztott zavarban a szívet felemeli, a lelket megedzi s az akaratot erősíti; ez Renan folyékony, bájos irányával előadva egészen elragadhat. Ám de ha tovább olvasunk, a próféataság oly jellemzésére találunk, mely homlokegyenest ellenkezik az elsővel: meglepetve látjuk, hogy azok az emberek, kiket az imént mint a nemzet legjobbjait bámulánk, kötni való bolondok, s a bölcsész historikus különösnek találja, hogy a királyok miként türtek meg ily kínzásokat; kik mindig akadályozni törekedtek a királyokat a haza védelmében, mindig lázítók és a megállított rend ellenségei voltak, szóval, — forradalmárok. Renan éppen ezért nem mulasztja el, hogy a prófétákat össze ne hasonlítsa korunk némely forradalmárával, például Jeremiás prófétát összehasonlítja Pyat Bodoggal; sőt a mi több, a próféták prédikációit hasonlóknak tartja, a párisi anarchisták politikai gyűléseihöz. Világos, hogy az ily ítéleteket nem lehet komolyaknak tartani.

Hogyan juthatott Renan a jeleztem durva ellenmondásokig? Egyszerűen azon mód által, mely szerint az eszméket és eseményeket általános vagy saját és időszerű következményeik szerint itéli meg. Az emberiség jövőjének szempontjából a próféataságot nagyszerűnek, szépnak találja, s a kik viselték, zseniális embereknek. Mikor a próféataság következéseit és azokat a mulékony zavarokat vizsgálja, melyeket a próféták a nemzet szokásaiban gyakorlati életében előidéztek, működésüket zavarónak, a jó renddel ellenkezőnek, kiválóan forradalminak tekinti. A baj az, hogy nem teszi meg ezt a megkülönböztetést, hanem halmazottan úgy adja elé, hogy a közönséges olvasó bajosan igazodhatik el abban.

Renan különösen azért hibáztatja a prófétákat, hogy társadalmi kérdésekkel foglalkoztak; hogy nem akarták elfogadni a társadalmi igazságtalanságokat és azokat az előjogokat, melyek nélkül nem lehet szilárd társadalom. Ezt mondja: „azok a nemzetek, a melyek társadalmi kérdésekkel foglalkoznak, elvesznek.“

Ugy teszik, mintha e szöveget egy régi korból, nem pedig a mienkben hallanák, mikor léhaság vagy nyegleség lenne, szemünket a társadalmi kérdések előtt behunyjni; Renan minden áron szocialis-

tákat csinál a prófétákból s egy alkalmat sem mulaszt el, hogy korunk szocialistáival össze ne hasonlítsa őket. „Soha sem jönnek arra a gondolatra, hogy a megoldás lehetetlen“ mondja — „s ebben áll erejük.“ Ez a Renan bölcselmének zárköve. Semmi megoldás sehol. Minden kérdést részletesen előad, a mellette és ellene szóló okokkal. Mindenképpen forgatja, idomítja, s miután hogy gondosan minden a mellett szóló indokot előadott, hasonló lelkiismeretes gondossággal előadja az ellenokokat is, mintha mondaná: im látjátok, hogy mind hiábavalóság. Egyébiránt negyven esztendeje, hogy Renan ezt a híres tételt állította fel: „az ellenmondás a szellem ellaposodásának a jele.“ Látható, hogy hiv maradott jelmondatához.

Valójában a minék a Renan könyvében — „Izrael népe történelme“ — az emberiség fejlődésének tekintetében legérdekesebbnek kellett volna hogy legyen, az a legkevésbé alapos. Meglehet, hogy e mód eredeti, melyet az illető kiváló ügyességgel használ fel; de semmi esetre sem elfogadható. Hogy valaki elemezze azokat a nagy vallási és erkölcsi elveket, melyek az emberiséget haladása útján és az ideál keresésében kalauzolták; s azon következtetésre jusson, hogy mind az haszontalanság; ez valóban fogyatékos bölcsélet, és az ilyen történelmi bírálat könnyen tévútra vezeti azokat, kik a kérdésben járatlanok s a tárgyat csak a Renan munkájából ismerik. Meglehet, hogy a tudós historikus indokoltnak fogja találni, hogy nézeteit más alakban, tisztábban, határozottabban s minden esetre kevesebb ellenmondással ismét előadja; azonban gondolkodás módja, gúnyolódó és skeptikus bölcselme régóta ismeretes lévén, kérdés, hogy vajjon sikerül-e neki.

Azt mondom, hogy Renan ezelőtt negyven évvel olyan gondolkodó fő, bölcsész és dialektikus volt, mint ma; hogy erről meggyőződünk, elégséges, ha olvassuk „l'evenir de la Science“ (a tudomány jövője) című könyvét, melyet a múlt évben adott ki, de a melyet 1849-ben írt. Ez akkor történt, mikor a Sz. Sulpice semminariumból kilépett s nyilvánosan szakított a katholicismussal. Ekkor a bölcselmi tudományok iránt való lelkesült szeretet szállotta meg; szorgalmasan hallgatta az előadásokat a College de Franceban. A bölcselmi tudományokban helyezett hitének hevével lázasán kezdette leírni új gondolatait az életről, a társadalomról, az emberiség jövőjéről való nézeteit; bölcselmi elmékedéseit. Ezekből áll a fennebb czimzettem kötet. Ezt a könyvet Bomouf Ödönnek ajánlotta egy levélben, mely a könyvhöz előszó gyanánt szolgál. A szerző, mielőtt könyvét kiadta volna, utazást tett Olaszországban, a festményeknek a muzeumokban való tanulmányozása végett; művészi elfoglaltatása kissé elfeledtette vele bölcselmi elmékedéseit. Visszatértével mégis kiakarta adni kéziratát; de némely barátainak kivált Thierry Ágostonnak tanácsára abban hagyta. Így történt, hogy az ezelőtt több esztendővel írt könyv csak az utóbbi időkben jelent meg. E munkán érzik a szerző fiatal kora; meglehetősen zavaros és határozatlan, szóval nehézkes és nagyon bajos egyfolytában olvasni. Annyi haszna van, hogy az 1849-ben a semminariumból kiszabadult papnövédekben feltaláljuk a mi Renanun-

kat, hullámzó és habozó skepticismussával. Telyes őszinteséggel vallja be, hogy a katolikus hit egészen eltűnt belőle, a mi azt mutatja, hogy nem is lehetett nagyon mély; első sorban az nyugtalanítja, hogy e hirtelen való szakítás talán kellemetlenséget okoz anyjának, bretagnei barátainak; de csakhamar megvizsgálódik azzal, hogy mikor meglátogatja anyját, a botránkozás kikerülése végett szorgalmasan eljár a misékre, bár Párisban soha sem megy. Ezt az alkalmazkodási rendszert követi Renan azótától fogva. Mindezt teljes nyugodt lelkiismerettel beszéli el. Ezután elmékedésének rendén gazdag képzelő tehetségével eléadja, hogy humanitárius tekintetben minő reményei vannak a tudományban.

Némi meglepetéssel győződünk meg ebből, hogy Renan abban az időben szocialista volt. Akkor a tudománytól várta a társadalmi kérdések megoldását, elítélte a társadalmi különbséget, nem akarta, hogy az emberek közt két osztály legyen; egyik a gondolkodás, a másik a kézimunka számára. Azóta Renan elítélte minden szociális eszméit s azokat csak veszélyes utópiáknak tekinti s a melyek ellen mindig kikel, valahányszor arra alkalmat talál. És csak ebben nem hasonlít a mi Renanunk a tudomány jövőjének az írójához; a szocializmusról való felfogás kivételével az író bölcselmi nézetei ma is ugyanazok. Erre egy jellemző bizonyíték. A tudomány jövőjében ez előtt negyven esztendővel ezt írta Renan: „Isten a tudomány által lesz“ s közelebbről examen de conscience philosophique című cikkében ezt mondja: Isten a mi könyveink, a mi könyör-gésünk, erényeink és lelkiismeretünk által lesz.“ Már a tudomány jövője című könyvéből látszik, hogy a szerző mennyire törekszik kidomborítani a tudományos gondolkodás arisztokratizmusát és az igazság önző hatalmát, a mi szocialistikus észjárásának világos bizonyítéka. Ezt az eszmét találjuk egy, vagy más alakban kifejezve Renan minden munkájában. Még több eltenmondást idézhetnék, melyek mind azt bizonyítják, hogy a mostani gondolkodó nem sokban különbözik az egykori papjelöltől.

Ezt az ellenmondást követte el legutóbb egy cikkében, mely a *Revue des deux Mondes* ban jelent meg, s a melynek a címe „Examen de conscience philosophique.“ Maga mondja: meg akart győződni, hogy a világ felfogása, gondolkodása, ment-e át valamely módosuláson, s hogy a bizonyosság útja változott-e? A ki a *Collège de France* tudós tanárának korábbi bölcselmi munkáit ismeri, ez utóbbi olvasása közben is meggyőződhetik arról, hogy ő mindig a régi; rövideden mindig azok az ellenmondások. Azon kezd, hogy Istentől csak idealt csinál! s végül bensőséggel ismeri el éppen annak az Istennek határtalan jóságát és igazságát, a kinek a létezését tagadja; bámulatos szép lapokat ír a vallásról s egy fordulással azt mondja, hogy mindezek csak illúziók, de szükségese az emberiségért, a mely soha sem lehet el azok nélkül. Magasztalja a szellem nagyságát, az anyag semmis volta ellenébe s azonnal gúnyosan azt mondja, hogy a szellem csak a gyöngy kagylóhoz hasonló betegség. Az ember nem tudja, hogy nagy ember ily észjárá-

sáról mit gondoljon. Különös jelenség, hogy valaki abba találja örömét, hogy bámulatos dialektikával egy mondatban tagadjon is, állítson is. Mint a gyermek, mikor homokból várat épít s mikor készen van, egyet rúg rajta, s az alkotmány porrá lesz. Halljuk, miként beszél Renan az Istenben, a menyeyei atyában való hitről: „a láthatatlan dolgokat nem tudjuk megmutatni, de azok mégis nem kevésbé valók és ténylegesen létezők, mint az érzékeink alá eső dolgok, s ezt a tételt varázsoló irányával szellemesen fejtegeti. Ha tovább olvasunk, nyilatkozatokat találunk, melyekben a tapasztalati tudományok nevében gúnyosan rostálja a láthatatlan dolgokban való hitét; a hit elpárolog a vegytan tégelyében, valójában Renan gondolkodás és erkölcsi nézet tekintetében nem változott; a milyen volt első munkájában, olyannak találjuk az Izrael népe történelmében is, Renan bölcselme mulhatlanul a legkétségbeejtőbb skepticismusra vezet. Mindazok, kik az ily bölcselmet elfogadták s ily skeptikusok voltak, körülbelől mindnyájan a legkeserűbb kétségbeesésbe és a legsötétebb melankoliába estek. Méltán lehet kérdezni, hogy Renan hogyan nem vesztette még el kedélyes élénk optimizmusát. Oly jelenség, melyet eddig még nem magyaráztak meg. Nagyon érdekes dolog lenne ennek az élénk szellemnek, melyet semmi sem indít, semmi sem zavar meg, a tanulmányozása. Talán nagyon is könnyen meg lehetne oldani. Azt hiszem, e czélból a mi bölcsészünk gyermek- és ifjúkori növelését kellene vizsgálnunk, s tekintetbe venni, hogy a bretagnei jellemnek és bretagnei vallásos buzgóságnak nincsen-e valami része abban a bizalomteljes nyugodtságban, melyet Renan kétségbe ejtő tanai mellett is soha sem szűnt meg kitüntetni. Azt hiszem, már eleget is beszéltem, éppen nem czélom erkölcsi elméletek fejtegetése.

Hugues Ottramare tanár, ki február 23-án halt meg Genfben, 1813-ban született ugyanott; ot is tanult. Vizsgái letétele után Németországban, névszerént Tübingenben és Berlinben tartózkodott, hogy theologiai tanulmányait bevégezze. Genfbe hazajövéen, pap lett 1849-ben; 1849-ben a Cellier halálával a theologiai fakultáshoz az újtestamentumi exegetika tanárává tétetett. Ottramare eredeti ember volt, a szentírás magyarázás minden kérdésében jártas; fáradhatlan, nagyon tanult, őszinte, mély, felvilágosodott hitű író volt; eszmében és meggyőződésében nyakas, mint a régi huguenották, az ő elődei, különös ellenszennel viseltetett a katholicizmus és mind az ellen, a mi közéről vagy távolról arra vonatkozik. Ötven évi folytonos munkálkodása alatt számos, nagyon becses munkát adott ki. Mellőzöm beszédeit, felolvasásait és vitatkozó brochüreit stb. Kiválóan Pál apostolnak a romaiakhoz írt levelének magyarázata, mely 1881-ben jelent meg, valamint a Collossae és Ephesusba meg Philemonhoz írt levelének magyarázatai, melyekből csak az első kötet jelent meg, lett ismeretessé. Jó munkája azonban, mely őt népszerűvé tette, az új testamentumnak jeles fordítása. Sokszor vádolták magyarázatait avval hogy nem eléggé történelmieket, az az hogy nagyon egyénieket. Vagy is úgy találták, hogy ma-

gyarázataiból mindenütt kitűnnek az ő theologiai és bölcselemi saját nézetei; s úgy szólva igen is erőszakolja a szöveget, hogy abból a maga theologiai nézeteit kerekítse ki. Azoktól a hibáztatóktól megkérdhetnök, vajjon ismernek-e vagy egy magyarázót, a ki teljesen ment lenne ettől a hibától? Részemről alig tudnék vagy egyet idézni. Vegyük szemle alá a legtisztább orthodoxoktól kezdve a leghatározottabb racionalistákig, s ne feledkezzünk meg a két szélsőség közt járókról sem; mindenik iskolán inkább vagy kevésbbé nyíltan vagy elhalgatva megérzik az a vágy, hogy az új testamentum tanításában, önmagát találja fel.

Ha Ottramare exegetikai munkáját hibáztatták is némelyek; az új testamentum fordítását mindenki dicsérte. Magok az orthodoxok is elismerték annak becses voltát; a mit különben nem is lehet tagadni. Először is a szöveget illetőleg; a fordító teljesen mellőzte a hagyományos szöveget, melyet Erasmus állított meg; s a melylyel a fordítók megszoktak elégedni. A Tischendorf, Wescot és Hart, Iregelles és Rilliet s mások dolgozatai után ma már nem lehet beszélni az Erasmus szövegéről, annál kevésbbé ahoz alkalmazkodni. Ottramare úgy vélekedett, hogy az igazság elébbvaló minden hagyománynál, ezért tekintetbe vette az exegetikai és nyelvészeti tudományok minden felfedezését és eredményét még pedig nem csak a fordított szöveget, hanem a fordítás módját is illetőleg. Ezzel azt akarom mondani, hogy eltérőleg némely fordítóktól a kik a kevésbbé tiszta helyeket szóról szóra fordítottak le, az olvasóra bizván, hogy tetszése szerint értse, Ottramare kötelességének és jogának tartotta az ily helyeket is értelmezni a szöveg megelőző és következő részéből állítván meg a kérdéses hely értelmét. Ennek a módszernek az eredményei világosak, láthatók különösen Szent Pál levelei fordításában, melyekkel egyébiránt tanársága egész ideje alatt kiválóan foglalkozott. Szent Pál nem mindig érthető meg a görög szövegből is, annál kevésbbé a fordításokban. Még is ritka eset, hogy az ember meg ne találja az apostol gondolatának láncolatát magában a szövegben. A mi francia fordításainkban közönséges olvasó ezt sokszor nem igen teheti. Ottramare fordításában egészen másként van; minden logikai láncolatban fordul elé, azt a hangulatot és élénkséget találjuk fel, mely a szövegben magában van meg. Szent Pál levelei tehát oly olvasóban, ki az eredeti szöveget nem ismeri, egészen új érdekeltséget és vonzalmat keltenek; melyet nem szokott megtalálni különösen Osterwald fordításában, a mely Franciaországban el van terjedve. Ha a genfi tanár csak e fordítást hajtotta volna végre, akkor is méltán megérdemelné a francia nyelvű minden protestans elismerését.

A lapokból ismeretes ön előtt az a nagy lárma, a melyet Sardu legutóbbi, Thermidor című színműve felkeltett: ön tudja, hogy a darabnak a theatre françaisban való eladását betiltották: miután élénk polemiait idézett elé nem csak a sajtóban, hanem a képviselő

házban is. Meg lehet, hogy külföldön nem ismerik azokat a viszonyokat, a melyek között és a melyek miatt ez a kis vihar keletkezett. Irodalmi és erkölcsi tekintetek nem játszanak ez ügyben. Sardou drámájában teljességgel semmi sincs a mi a jó erkölcsökkel ellenkezőnek. Az egész politikai kérdés, mondhatnám, politikai fanatizmus, attól félek hogy oly hideg politikai fanatizmus, mely nem alapszik nagyon heves meggyőződéseken. Ezt a türelmetlenséget helyesebben pártszellemnek nevezhetném; ámde a párt-szellemnél semmi sincs korlátozottabb, viszsásabb és türelmetlenebb. A pártszellem nem csak nem ismeri meg az igazságot, sőt annak mértékét sem, semmire sem hallgat, semmit sem akar megérteni.

Igy történt a Thermidorral is. A szerző a darabot — a forradalmi törvényszék előtt a rémuralom utolsó napjaiban járhatja le. A drámai rész egy republikánus katonatiszt és egy apáca szerelmén alapszik; ez utóbbinak meg kell jelenni a vérbíróság előtt, a mely szokás szerint guillotine alá küldi; a darab többi része a tisztnek a fiatal leány megmentésére véghez vitt küzdelmeiből, merényleteiből telik ki. Mind ez Sardou ismert irányával van megírva, kissé érzélgősen, nincs benne egyetlen merész kitétel, vagy olyan, mely a legszorosabb illemt sértené; sőt igen szép jelenetek is vannak abban a forradalom drámájából.

Tehát mi a bűne Sardounak, melylyel ily nagy vihart keltett fel? Egyszerűen az, hogy nem akart mindent bámulni, dicsőíteni, a francia forradalom embereiben; szóval, hogy használta bírálói jogát, elítélvén a rémuralom elitelendő embereinek túlzásait. Hogy ezért hibáztatják, azt legbiztosabban tanúsítja a képviselőházban, hol a kérdés szószékre vitetett, tett e nyilatkozat: „A forradalmat en bloc el kell fogadni.“ Ez a legotrombább nyilatkozata a pártszellemnek, melyről fennebb beszéltem. Mindent el kell fogadni válogatás, bírálat és különbség nélkül: a jót és a rosszat, az igazságot és igazságtalanságot, a becsületességet és a bűnt; isteníteni Maratot meg Dantont. Erre el lehet mondani, a mit Edgár Quinet mond a francia forradalomról írt könyvében: „végezzünk a vérengző mysticizmussal; nem szabad többé bálványokat imádnunk. Nem kell fetis.“ Jegyezzük meg jól, hogy azok a néhány alkudni nem akarók, kik ezt a vihart felkeltették, legelsőbben itélnék el azokat, a kik a rémuralom bűneit dicsőíteni merészkednének. Mindez azt mutatja hogy politikai erkölcsünknek nagy szükségök van a javulásra; úgy tetszik, hogy még csak tanulók vagyunk a szabadságban. Meg kell tanulnunk a türelmességet. A bírálati szellemnek kell köztünk kifejlődni, mely meggátolja az oly mondást, hogy a multat en bloc el kell fogadni.

A legkellemetlenebb az egész ügyben az, hogy a betiltás akkor történt, mikor a bíráló bizottság már elfogadta a darabot; s a vizsgálat fentartása, vagy megszüntetése jött kérdésbe. Világos, hogy nem szabadna megtörténni, hogy oly darabot, melyet az állami bizottság elfogadott, az állam azután betiltson. A bizottság nagyon komoly és semmit sem fogad el könnyedén. Nem lenne szabad, hogy egy kis

zavar leszoritson oly darabot, melyet a közönség nagy része örömmel fogad. A szindarab irók most azt követelik, hogy a vizsgálat töröltessék el, a szinpad legyen teljesen szabad, egyedüli bíró a közönség levén. Nem hihető, nem is kívánatos, hogy a kormány az eltörlésbe beleegyezzen; a szabadosság akkora lenne, hogy tisztességes emberek nem járnának többé színházba. A vizsgálat nem is szűnik meg; óhajtandó, hogy a kormánynak elég erős keze legyen megakadályozni, hogy a vizsgálat által elfogadott darabot, néhány lármázó le ne szoríthassa.

CHARKUAUD.

GYÖNGYMONDATOK.

(Ujkori íróktól.)

B a r á t s á g.

Barátság létezhet különböző neműek között, ha nem gorombatermészetűek. Azonban a nő a férfit mindig férfinak, a férfi a nőt mindig nőnek tekinti. Közöttük az egyesülés sem nem szenvedély, sem nem tiszta barátság, ez más osztályt képez. *La Bruyère*.

A barátság nem lehet tartós, ha a barátok egymásnak csekély hibáikat megbocsátani nem tudják. *La Bruyère*.

A ki barátai társaságában mindig a szavakat mérlegeli, ritkán jó barát, alig barátságképes: csak magát szereti. *Kleist*.

B á t o r s á g.

A mivelt értelem semmit sem árt a bátorságnak. *Voltaire*.
Ne higgye senki, hogy el van zárva előtte a tér; minden korlátot letör a bátorság. *Smiles*.

Észből vezérelt szive által lett úr a föld és állatok felett a férfi. A gyáva, a félnék bolondja, játéka minden levélzörrenésnek. *Kisfaludi Sándor*.

Az embereknek hihetetlen bátorságuk van abban, a mit egyszer a fejükbe vettek. Mindenki hiszi, hogy a mi másoktól megtagadva volt, részére fennhagyatott. *Fontenelle*.

B a j.

A bajt gyanitni csak, gyakorta gyötrőbb, mint tudni, mert a bizonyosnak vagy már nincs gyógyszere, vagy idején megtudva még gyógyítható. *Shakespere*.

A böles nem sir jelen bajon, de jövő baj útját vágja el. *Shakespere*.

Senkinek is élete nem foly baj nélkül, de a magát mindenki ismeri, a másét pedig vagy nem számítja, vagy nem tudja. *Petrárka*.

B e c s. B e c s l é s.

A meglevőt nem szoktuk megbecsülni, míg birtokunkban van, de elveszítve még toldjuk a becsét; ekkor lelünk benne oly érdemet, mi fel se tűnt, míg a miénk volt. *Shakespere*.

A dolgoknak illő becsértékét kell venni; pókhálót nem kell nagy mérleggel mérni. *Voltaire*.

Sok ember van, kiket megszűnnénk becsülni, ha eléggé fel tudók fedezni minden számítási hiányaikat. *Chateaubriand*.

Becsület.

Egy szent, tiszta kincs a becsület a földön, mely ha nincs, az ember festett sár, aranyozott anyag. *Shakespeare*.

A becsülettől soha el ne térj,
Sem indulatból, sem pedig díjért. *Petőfi*.

Nincs oly nyomoruságos idő, hogy az ember ne lehessen becsületes. *Shakespeare*.

Becsületes lenni legjobb üzlet. *Jókai*.

A becsületszó minden időben készpénz volt. Annak a mi időnkben is teljes hitele van, mihelyt a váltó és záloglevelek mellékelve vannak. *Saphir*.

Azon gazember, a ki százezer tallért kapott, lehet azután a világban becsületes ember. (Élcz.) *Saphir*.

A becsület gyilkosa az élet gyilkosa. *Schiller*.

Semmi sem sebez annyira egy nemes szívet, mint mikor magát a becsület kérdésében látja megsértve. *Molière*.

Az ember keveset veszít akkor, mikor becsületét megvédi. *Voltaire*.

A becsület olyan, mint bevágott sziget part nélkül; a ki onnan eltávozott, oda vissza többé nem mehet. *Bolieau*.

Becsületet nem koldul az igaz; nyer, ha nyer, de ha szinte gyalázat érné is, becsületét nevelnék az irigyek, valamint az éj a gyémánt világát. *Tóth László*.

A becsületesség abból áll, ha az ember valamely jogát önmagától megtagadja, másokét pedig tiszteli. A ki csak egyedül akar boldog lenni, soha sem lesz azzá — annak mindenki ellene van; de a ki azt akarja, hogy vele mindenki boldog legyen, azt mindenki segíti. *Lambert örgrófné*.

Befolyás.

A ki magát az emberekre nézve hasznossá akarja tenni, igyekezzék magát hozzájuk hasonlónak tenni. *Schiller*.

Némely királyt a minisztere, némely minisztert a titkárja kormányoz; s melyik itt az első? úgy tetszik az, ki másokon túl lát, s azok erejét és szenvedélyeit saját cséljai kivitelére felhasználni tudja. *Göthe*.

Béke. Örök béke.

Soha népnek békealkudozásokban rövidségére nem vált, hogy háborúra készült. *Washington*.

Három ember békében él, ha kettő nincs jelen. *Angol példabeszéd*.

A ki magával békében van, az az egész világgal békében van.
Z i m m e r m a n n.

A békét az ellenségtől megvásárolni annyi, mint neki új harczra erőt adni. V o l t a i r e.

Ismeretlenül nyugodt lenni jobb, mint ismertül üldöztetni.
V o l t a i r e.

Egy szerencsés visszavonulás létrehozza a szivekben az ellenségek és nyomorok feledését. V o l t a i r e.

Az ember-nem, mint egy család,
Szeretettől övezve,
Testvériségben, mint talán
Kain előtt, élhetett.
Az irás hol jegyezni kezd,
Jegyez csak gyűlöletet.

A r a n y J á n o s.

A béke nagyon jó, ha teljes és állandó; de az egyik sem. Mert sem nem új dolog, hanem általános és mindennapi, hogy a béke árnyékában harcz lappangjon; sem a legtisztább örökbékét az indulatok állhatatlansága meg nem szenvedné, mely indulatok egymással, nem kevésbé, mint ellenséggel, untalan harczolnak. P e t r á r k a.

A békének négy ellensége lakik velünk: fősvényesség, irigység, harag, kevélység; ha ezeket örökre száműzzük, örökbéke lesz közöttünk. P e t r á r k a.

Lelkünk békéje abban áll, hogy ne szenvedjünk, hanem hogy magunkat engedelmesen megadjuk a szenvedéseknek. L a m b e r t ő r g r ó f n é.

B e s z é d.

A ki mindent akar elmondani, keveset mond, mert utoljára reá sem hallgatnak. R o u s s e a u.

Bármily jól beszéljen is az ember, de ha sokat beszél, mindig valamely értelmetlenségen végzi. I d. D u m a s S á n d o r.

Sok szavak között elvész a jobb érzés. K i s f a l u d i K á r o l y.

A ki sokat beszél, sok bolondot mond; s mikor oda czéloz, hogy hitele legyen, mentől inkább erőlködik, annál inkább nem teszi azt, a mit mond. C o r n e i l l e P é t e r.

A jól beszélés első szabálya a jól gondolkodás. A kifejezések reá mutatnak az érzületre, s az érzületek az erkölcsök kifejezései. L a m b e r t ő r g r ó f n é.

Mikor az ember úgy beszél, mint mások, ez nem mindig jele annak, hogy azokkal egy értelemben volna, de mikor határozottan ellenkezőjét mondja annak, amit mondani szokás, hinnünk kell, hogy az az ő meggyőződése — ha csakugyan komolyan és meggondolva beszél. M a l e b r a n c h e.

Társalgásnál sok érdeklő és nem érdeklő beszédnek helyet kell engedni; mert nem csak magunkért, hanem másokért is társalgunk, nem csak magunk izlését, hanem másokét is szerepeltetjük: ami abból jól hat, élvezzük, s a minek nincs értéke s hatása, eltűnjük. L a B r u y è r e.

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

IRODALMI ÉRTESEITO.

„Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére.“ Irta Kanyaró Ferencz. Nagy 8-ad rét 229. l. Megjelent Kolozsvárt. Ára 1 frt 60 kr.

Az a vallási mozgalom, mely a XVI-ik százévben János Zsigmond uralkodása alatt Kolozsvárról indult ki, s Erdélyben oly gyorsan elterjedett, nagy hullámokat vetett a tulajdonképpeni Magyarországon is. Dávid Ferencz szelleme messze földön népet hódított a protestantizmus amaz új irányának, mely később unitarizmus név alatt lett ismeretes. A Szilágyban, az Érmelléken, Szatmár vidékén, az Alföldön, a Dunántúl unitárius ekkleziák alakúlnak; Pécsen erős unitárius központ támad, hol jelentős hitviták tartatnak; Temesvárt Karádi Pál kiváló író és tudós hirdeti az új reformáció eszméit. Ez ekkleziák keletkezése történeteinek megírására vállalkozott az író fent czimzett művében. Feljegyzéseket a magyarországi unitárius ekkleziákról találunk az eddig megjelent történelmi művekben is, de összefüggőleg e munkában veszszük először a 16-ik százbeli magyarországi unitáriusok tanulságos dolgait. Szerző ernyedetlen szorgalommal gyűjtötte össze a tárgyára vonatkozó szétszórt adatokat. Először folyóiratunkban ad közzé tanulmányai-
ból, hogy aztán nemsokára egészszé alkossa és külön műbe foglalja össze.

Dávid Ferencz 1566-ban lép fel az új reformációval, melynek mozgalmi tiz év alatt kiterjednek mondhatni az egész országra. Szerző az unitarizmusnak Magyarországon való hódítását mintegy nyomról-nyomra követi. Biztos adatok alapján jelöli meg a helyeket, hol egyházak alakíttatnak, az alakulás körülményeit, a szereplő egyéneket, az új egyházak szervezését, esperességek állítását. De nemcsak ezeket tünteti fel részletesen, hanem megismertet ama küzdelmekkel is, melyek az új és régiebb egyházak között támadtak. A kálvinizmus és az unitarizmus közti harcz, a két egyház legjobb erőinek a hitvitákban való mérkőzése és más viselt dolgaik oly élénk színekkel vannak rajzolva, hogy az olvasó mintegy maga előtt látja elvonulni azt a létért való harcot, mely a 16-ik száz évben Magyarországon a nem sok évvel idősebb kálvinista egyház és az unitárius között vivotott, s mely az elméletben az

unitáriusok diadalával, a gyakorlatban pedig különböző események és tényezők közrehatása következtében, a kálvinista egyház megszilárdításával végződött, s mely a nemzeti irodalomnak minden tekintetben oly nagy előnyére vált.

A könyv becstét növeli, hogy az unitarismus magyarországi történelme nem elszigetelve adatik, hanem az unitarismus általános történelmébe beillesztve, s az I—III. fejezetben a 16-ik százévben megjelent unitarismussal rokon korábbi mozgalmak tárgyalatnak, az ős kereszténységtől fel a reformációig. Ezekben és a 16-ik százbeli külföldi unitárius mozgalmakon (IV—V.) át száll a szerző a magyarországi unitáriusok történeteire, melyeket VI—XIX. fejezetekben ad elé. Ez összealkotás teljesen sikerült s a műnek, mint olyannak nagyobb értéket kölcsönöz.

A kálvini és unitárius hitújítás kiválóbb terjesztőinek, a küzdő felek vezérlő egyéneinek megismertetésére több lapot szentel. Jellemzi Servetet és Kálvint, Dávid Ferenczet és Meliust és ezeknek társait. A legszebben írott lapok ezek könyvében. És mégis talán épp ezeket fogják némely körben kifogásolni.

Bárhogyan, Kanyaró könyve ügyesen van szerkesztve és megírva. Az olvasót nemhogy fárasztaná, de érdekes előadásával, szép nyelvezetével figyelmét folyton lekötve tartja. A mű jelességei történelemirői elhivatottságra vallanak.

S ha most egyháztörténelmünknek egy homályos részét derítette fel, remélhetjük, hogy újabb hasonló művekkel fogja irodalmunkat gazdagítani.

A könyv csinosan van kiállítva s hozzá három arczképpel diszeztítve, a Servetével, Blandratáéval és a Socinus Faustuséval.

Szerző művét Kőváry László kedves nagybátyjának ajánlja, mi pedig a közönségnek, mint olyat, mely különös figyelmet és méltánylást érdemel.

Péterfi D.

Somogyi Péter fogsága. Kép a protestantizmusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetése idejéből. Irta Stromp László, theol. akad. m. tanár. Pozsony, 1891. A mű szerzője figyelemre méltó munkát végzett. Nemcsak azért, hogy a pozsonyi ev. lyceum irattárából egy becses kincssel ajándékozta meg a közönséget, hanem azért is, hogy azt olyan alakban hozta nyilvánosságra, melyben nemcsak a historikus, hanem a művelt olvasó is élvezheti. Stromp monographiáját: „*Libellus contributionis de Sellyensis captivitate ad celeberrimum D. Senatum Posoniensem populumque universum missus, Posoni in vinculis archiepiscopi Strigoniensis conscriptus mense Decembri a Petro Simigiano captivo in Domino*“ cz. XVI. sz. codex alapján írta. „Somogyi Péter“ vágelyei ev. tanító fogságáról, szenvedéséről, erős hitéről és jelleméről kitűnő képet ad; az eredetit hiven kisérve — mely önélet leírása a „martyr“-nak — sok becses jegyzettel látva el.

A mű XII. fejezetre van osztva. Az I-ben: Oláh Miklós érsek ellenreformatori törekvése, a protestans papok zaklatása van leírva. A II-ban: a Somogy, P. s társai megidézttetéséről, fogságáról szóló, Somogyi saját kéziratát, Beythe előszavát, Bod és Lampe ide vonatkozó feljegyzéseit ismerteti. A III-ban: Somogyi költeményét, levelét Pozsony városhoz s jellemét. E fejezet közepétől a XII. közepéig S. P. elfogatását. 1557-ben fogták el az érseki küldöttek, András helybeli pappal és Hadant presbyterrel együtt. Julius végén Oláh érsek elnöklése alatt a vizsgáló törvényszék kihallgatta a három vádlottat. András pap és Hadan meghajoltak, hitőket megtagadták. Somogyi pedig hitéhez hí maradt. Ezért Pozsonyból Nagy-Szombatba hurczoltatott, később Znióvárjára s aztán onnan ismét vissza Nagy-Szombatba, míg végre egy év mulva sok kinzálás után a király kegyelméből kiszabadul. Stromp érdekesen és jó magyarsággal írta meg monographiáját. A függelékben tiz eredeti, latin szövegű levél, költemény van, melyeket részint S. írt, részint hozzáírtak.

A mű mindenestre a pártolást megérdemli; hézagot pótló munka. Melegen ajánljuk. Kapható szerzőnél, Pozsony, theol. akad. A 123 oldalra terjedő csinosan kiállított, tiszta betűkkel nyomtatott füzet ára 1 frt. D. D.

A „Magyar irodalom történelme“ négy kötetes czimű művére felhívást bocsátott ki Bodnár Zsigmond polg. isk. r. és egyetemi magán tanár. A jeles írónak húsz évi munkássága a magyar irodalom terén elég kezeség arra, hogy minél nagyobb mérvű pártolásban részesüljön. Ez bizonyára legelső kimerítő mű lesz e nemből. Részünkről is melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. Egyes füzetek ára 50 kr. Több füzetre is lehet egyszerre előfizetni. Az előfizetések szerzőhöz küldendő, Budapestre, X. ker. Család-utca 5. sz.

Warga Lajos sárospataki tanár Keresztény egyháztörténelme czimű nagy munkájának III-ik kötetét rendezi sajtó alá. Az első füzet már meg is jelent, bevezetésül a XIX. száz történelméhez, mert e kötetben ezt fogja adni. E kiváló munka úgy a theol. akadémiák, mint a közönség részéről, pártolást érdemel. Az egész munka I. kötetére (n. 8-adrét XIV + 529. l.) 3 frtjával, a II-ikra (VIII + 820 l.) 4 frtjával, s a III-ikra (30 ivnél több lesz) 3 frtjával szerzőnél előfizetni a mű befejeztéig. A kötetenként való szétküldést szerző bérmentes teljesíti; de a füzetenként való szétküldéshez minden füzetre 10 krt kell küldeni.

„Unitárius történetírás. Néhány megjegyzés Kanyaró Ferenc „Unitáriusok Magyarországon“ czimű munkájára. Írta Révész Kálmán a pápai ev. ref. theol. akadémia ny. r. tanára.“ Kálvin érdekében emel szót a Kanyaró könyvével szemben s atyjának a néhai Révész Imrénnek Kálvinról való nézetei mellett foglal állást.

Lampel Róbert (Wodiáner F. és fiai) budapesti könyvkiadásában újabban a következő művek jelentek meg: Dr. Csiky Kálmántól „Magyar Alkotmánytan.“ A honpolgári jogok és kötelességek rövid ismertetése, népiskolák számára. II-ik javított kiadás. Ára 24 kr. Lengyel Sándortól: „Szerkesztő és gyakorlati Mérésztan.“ A polgári fiúiskolák III. és IV. osztálya számára. Ára füzve 80 kr, vászonba kötve 1 frt. Hátsék Ignácztól: „A magyar sz. korona országainak térképe.“ Az új megyei beosztás tekintetbe vételével. Ára 20 kr. M. Tullii Ciceronis „De officiis“ libri tres cz. latin tankönyvét kiadta Csengeri János. Ára ?

KÜLONFÉLÉK.

Ierson Henrik magyarországi látogatásáról. Ierson Henriknek, a Brit és külföldi unitárius Társulat titkáranak, a társulat tanácsához tett jelentése magyarországi látogatásáról külön kiadásban is megjelent. Minthogy folyóiratunkban a jelentésben elmondottak nagyobb része már közölve volt, azokra nem terjeszkedünk ki; valamint azokat sem közöljük, a mik csak az angol közönséget érdeklik.

„Midőn magyarországi utamból visszatértem, — így kezdi jelentését — két nap mulva szerencsém volt élő szóval előadni a működő bizottmány ülésében küldetésem ideje alatt nyert kedves benyomásokat s emlékeket, s ez alkalommal arra kértek, hogy a Tanácshoz, mely oly meleg érdeklődést tanusított missióm iránt, ugyanazokat adjam be írásban.

Azoknak, kik a magyar nemzet történelmével ismeretesek; és a kik figyelemmel kísérték ennek az országnak bámulatos fejlődését az utóbbi 30 év alatt mindabban, a mi a miveltséghez és haladáshoz tartozik: egy látogatás Magyarországon, bármily rövid legyen is az, csakis érdekes lehet; de mivel mindezeket azok, a kik előttem voltak ilyen küldetésben, oly kimerítőleg leírták, hogy én nem tartom szükségesnek azokat ismételni, hanem egyenesen küldetésem tárgyára térek.“

E bevezetés után elmondja a budapesti eklezsia megalakulásának történelmét, felemlítve az angol és amerikai atyafiak segélyét; kiemeli, hogy a püspökünk mennyire fontosnak tartotta a templom-szentelésen az angol és amerikaiak képviseltetését. Ezután elbeszéli az utazását Budapestig, a hol legelőször is a budapesti eklezsia előjáróságának volt a vendége. „A mint a legelső ebédhez ültünk, — írja — lehetetlen volt egészen otthon nem éreznünk magunkat. Nemcsak jó barátok körében voltunk, hanem olyanok között, kiket Londonban jól ismertünk s a kikkel saját nyelvünkön szabadon társaloghattunk. Ebéd után a püspök is, a ki tiszt. Derzsi Károly lelkész urnál volt szállva, oda jött. Én 1859-ben láttam volt az évi gyűlésünkön Londonban, néhai Buzogány Áronnal. Jól emlékszem a benyomásra, melyet akkor reám gyakorolt értelmes kinézése és nyugodt, kellemes modorával. 1876. óta vagyok vele érintkezésben, mint püspökkel, s az idő alatt arról győződtem meg, hogy ő egy jellemes, mély és komoly gondolkozású, államférfiui előre látással és kormányzói tehetséggel bíró férfiú; s magyarországi hitrokonaink helyesen cselekedtek, a midőn néhai Kriza J. utódjává választották. De miután családjánál is tartózkodtam, most ujabb

benyomásokat nyertem s láttam, hogy ő olyan ember, a kit szeretnek és tisztelnek.“

Ezután leírja a templomot, az isteni tisztelet sorrendjét, hogy abban ő is részt vett, s a jelen volt kitünőségeknek a neveit is elősorolja. Az isteni tiszteletet mélyen meghatónak és érdekesnek mondja. A működő szónokokra azt jegyzi meg, hogy az ékes előadásokból s az előidézett hatásból ítélve, jelesek voltak a beszédek. Továbbá elmondja a papi lakban való fogadtatását Bedő Albert gondnok által az új ekkleziák küldöttei stb. üdvözlését. Azután a Redutuban tartott bankettet beszéli el, kivonatát adva az ő beszédjének. „A miket én angolul mondotam, — így folytatja — azt Kovács János igazgató-tanár, a kit mi mindnyájan ismertünk és nagyon szeretünk Angliában s a kinek irántami odaadására és szivességére egész ott létem alatt, mindig hálaosan fogok visszaemlékezni — magyarul ismételte. Az összes hallgatóság, a testvéri szeretet nyilvánulásával kísérte a beszédet s úgy látzott, hogy igen nagy fontosságúnak tartják a magyar és angol unitárius összeköttetést és benső ragaszkodást.“

Ezután arról emlékezik meg, hogy mikép látogatta meg Budapest nevezetességeit. Budapestről azt mondja, hogy az egyike a legszebb városoknak, melyeket valaha látott. Ezután következik Kolozsvárig való útja, s itt tartózkodása. Elmondja, hogy az indóháznál mily számosan jelentek meg, a hol Péterfi Dénes lelkész úr üdvözölte, mint a Brit- és külföldi unitárius társulat képviselőjét. „A püspöknél való három napi tartózkodásom — így szól — mindig kedves emlék lesz nekem. Sajnálom, hogy a püspöknel nem beszélgethettem, de az ő kedvessége és figyelme irántam az utolsó percig olyan volt, hogy teljesen otthon éreztem magamat.“ Itt elbeszéli a templomban való megjelenését, az E. K. Tanács ülésében a püspök által való bemutatását, az iskola látogatását, a papnövédek szónoklati gyakorlatának meghallgatását, a város nevezetességeinek megtekintését, az angol társalgókörben való fogadtatását; közli az E. K. Tanács köszönő iratát a Brit- és külföldi unitárius társulathoz, a tiszteletére adott ebédeket.

Felemlíti, hogy az ősz tudóst, Dr. Brassait s Paget Jánost is meglátogatta Kovács úr társaságában. S mennyire örvendett, hogy velök találkozhatott. Egyáltalában Kolozsvárról kedves emlékekkel s bő információkkal távozott el. Végül Budapesten Derzsi Károly lelkészszel folytatott társalgását s az általa adott felvilágosításokat az Unitárius Kis Könyvtárról, a budapesti ekkleziához tartozó leány ekkleziák állapotát stb. írja le. „Hogy az unitárius eszmék terjedjenek a tulajdonképeni Magyarországon — így szól — szükséges, hogy Derzsi Károly lelkészt, ki kiválóan alkalmas e munkára, segítézzük. Ő bir mind azokkal a kellekkel, melyek a műveltebb osztályt templomába vonzák a fővárosban, s melyek állásához szükségesek. Végezetre legyen szabad kiemelnem hogy én sok tekintetből örvendek, hogy engemet képviselőnek elküldöttek; mert okom van hinni, hogy e testvéries missio az angol és magyar unitáriusok között fennálló kölcsönös tiszteletnek és szeretetnek kötelékét még szorosabbá fűzte. A mikor én Amerikában voltam hasonló küldetésben szinte 20 évvel ezelőtt, akkor kevésbé gondoltam arra a

végtelen nagy előnyre, mely abból az utazásomból származott az amerikai unitárius testvérekkel való későbbi hivatalos érintkezéseimben. Nem kétlem, hogy ez utazásom hasonló becsü lesz jövőben a magyarországi unitárius egyházakkal való viszonyainkra nézve, mivel én most közelebbről megismerkedtem velök, az ők élet- és gondolkodás módjukkal; a mit máskülönbén nem lehetett volna elérni. Csak azt sajnálom, hogy miért nem maradhattam hosszasabban és miért nem voltam kedvezőbb időszakban. De reméllem, hogy érezni fogjuk, hogy mindkét részről, az önök titkárának magyarhoni kellemes és hasznos utazása után, jobban ismerjük és szeretjük egymást.“

Jezsuita-kérdés. Az a körülmény, hogy a jezsuitákat Németországba be akarják hozni, egy egész irodalmat teremtett ott a jezsuiták ellen. Ez irodalom termékei közül egyet, melyet dr. Hering tanár tett közzé, a következőkben ismertetünk a „Prot. Kirchenzeitung“ után:

A Jezsuitizmus nem hogy vallás-erkölcsi életet teremtené, hanem éppen azt támadja meg. Azt a kérdést teszi fel, hogy vajjon a Jezsuitizmus lehet-e az állam támasza s tanaiból jön-e áldás a népre? Arra következtetésre jön, hogy az a rendszer, mely a szavak elferdítésére törekszik, saját érzelmeit s gondolatait elrejteti igyekszik, csak kétes karaktereket szülhet. A hűség az állam léte biztosítója. A Jezsuitizmus pedig merő csalás. Ki bizna egy olyan szolgában, a kit a jezsuiták neveltek? Tévednénk, ha a Jezsuitizmus és az Ultramontanizmus közti rokonságot állítanók. Hogy mégis vonzódtak egymáshoz, az politikai okoknak tulajdonítható. Az ultramontán-katholikus még nem jezsuita. Vannak népek, a kik jó katolikusok; de azért különböznek a jezsuitáktól; mert hűséggel, igazsággal ékeskednek. A Jezsuitizmusban nincs erő, hogy az alkotmányt megvédje s így a nemzeti életnek támasza nem lehet. Éppen ezért vigyázni kell, nehogy a jezsuiták a kormányt kezükbe ragadják; sőt meg kell szabadítani e veszélyes elemtől a lársadalmat.

Mit akarnak elérni azzal, hogy a jezsuitákat ismét behozzák? Hogy a pápa hatalmát mindenfelé kiterjesszék s hogy a nemzeti létélete fájához útat nyissanak a férgeknek? Ezt nem lehet engedni.

Dr. Hering ez iratával egyidejűleg dr. Beischlag az ők nevelési rendszerük káros voltát bizonyítja. Művét így végzi: „hogy a jezsuitizmus állam és egyház közti viszonyt megsemmisíti. A probabilizmus, a czél szentesíti az eszközöket és más hasonló elveivel, a keresztény erkölcsöket megmérgezi. És ha e rend bejön Németországba, akkor a sötétség és világoosság közt oly elkeseredett harcz áll be, mely az állam és egyház nyugalmát teljesen megsemmisíti.“ Badenben kijelentették, hogy nem a protestantizmus érdekében harcolnak a jezsuiták ellen; hanem az állam érdekében. Würtembergben ez a jelszó: „Nem engedjük be ide!“

Sőt Möhler tübingai kath. theologiai tanár így nyilatkozott felőlük: A jezsuitizmus az erkölcsöket megmérgezte. A jezsuiták kezében a keresztény hit üres vázá lett. Az erkölcsstan szenvedett hatalmuk alatt. Minden tettük önhaszonleséssé fajult s arra törekedtek minden erejükkel, hogy az egyházat kizsákmányolják.

A történelmi Krisztus. Örömmel csatlakozunk a „Prot. Kirchenzeitung“ azon üdvözlétéhez, melyet ez évi 9. sz.-ban kifejezett, minden oly törekvés iránt, mely az egyházat s a hitet az idők folytán hozzátapadt salaktól s a régi külsőségek békítől megmenteni igyekszik. E törekvés látszik Zieglernek: „A történelmi Krisztus“ cz. művében, melyet az említett lap a következőleg mutat be olvasóinak:

A mű nem ad egy olyan képet a Jézusról, a milyent czime után következtetni lehetne; hanem az inkább egy történelmi tanulmány azon néz. vallási fejlődéséről, melyből a Krisztus származott. Szerinte az ó-testamentumban nem a szavakat, nem a külső héjat kell vizsgálni, hanem a magvat, a tartalmat. Így aztán a teremtés története meggyőző arról „az elévülhetetlen igazságról, hogy csak egy az Ur, egy a mindenható és mindenütt jelen való akarat, mely úgy a világot, mint az embert teremtette, ki él és működik nagyokban és kicsinyekben.“ Hadd öltöztesse fel ezt a görög költők merész phantasiája szebbnél-szebb alakba; de az mégis ugyanaz marad s azt az emberi lélek meg nem tagadhatja. Ez az egyetlen mindenható akarat világol Izrael egész történelmében. E mellett küzdenek a propheták teljes erejükkel. Ennek a kijelentésére jött Jézus, kinek alakja a három első evangéliumban oly fenségesen látszik. Nem a jelek és csodák teszik oly széppé őt, hanem az a vallásos öntudat és az a páratlan energia, melyet az Istentől kapott s melylyel Izrael vallásos tudatát az egész világra kiterjesztette.

Modern katolikus babonák. A „Notburga“ egy cselédeknek való folyóirat, a következő csodás történeteket beszéli el: Egy katona bizonyos háboru alkalmával beteg lett. A pap azon kérését, hogy gyónjon meg, vakmerően visszautasította. Ápolónője az ő tudta nélkül párnája alá rejtett egy Mária-képet s ime! pár óra mulva hajlandó volt a gyónásra.

Ismét egy kath. katonatiszt egy alkalommal be volt szállásolva egy gazdag pogány földesúrhoz. Az ur véletlenül meglátta, hogy e tiszt thalismánként pénzestárczájában hordozza Mária képét. Megszégyelte, hogy ez katona létére vallásosabb, mint ő s ő is ezután egy ily képet kezdett hordozni, melynek oly nagyszerű hatása volt reá, hogy kevés idő mulva katolikus lett.

Egy 22 éves leány, Thaler Regina Tirolban már négyszer vette fel az urvacsorát s akkor látását és hallását elveszítette. Saját kívánságára egy kápolnába vitetett s mikor annak kapuján belépett, 14 ember szemeláttára érzékeit visszanyerte.

Egy ifju már évek óta szivbajban szenvedett. Egy alkalommal éppen e miatt ágyában feküdt s a szemben levő Mária képhez oly hévvel és lelkesedéssel imádkozott, mint azelőtt sohasem tévé. Ekkor kopogtatást hall az ajtón, s ő ijedtében paplana alá rejtőzik. Egy szép fehér golyó jött be az ajtón, mely így szólítja meg: „Fiam, nehéz a te sorsod; de bizzál Istenben s ő megsegít.“ Hazatérő atyja nem hitte el a fiúnak e történetet s elhívatta a papot, véleményadás végett, a ki így biztatá a fiut: „A jel Istentől jött; csak higgy és bizzál az isteni segélyben.“

Nemsokkal azután egy borsó-szem esett le a fiu elé s így szólt hozzá: „Fiam, az Isten küldött, hogy segítsek rajtad. Kelj fel és menj oda, a hova akarsz.“

Ily táplálékkal tartják a katolikusok a népet, sőt még a protestánsok közé is propagandát akarnak felállítani. —i —t.

Unitárius gondolkozásu írók nézetei. Laurent az „Emberiség története“ czimű művében kimutatja, hogy ha a dogmák és a kultusz külső alakjai mindenfelé megtámadtatnak és aláásatnak is, maga a vallási eszme és az általa előidézett küzdelem mindinkább nagyobb és nagyobb tért foglal el korunk eseményeiben. Mindenfelől hangzik a vallás újítás szüksége a világ megmentése érdekében. Oly hitet sürget mindenki, melyet az ész nyiltan elfogadhat. Az emberiségnek nyilvános hit kell. Vegyétek el azt tőle, halála bizonyos lesz, disztelen halála az anyag rothadásában. Constans Benjamin bizonyítja, hogy a vallás a civilizáció átalakulásával folyvást átalakult; hasztalan törekvés tehát a vallást fejleszthetlenné tenni akarnunk. A fejleszthetetlen cultus, mely a világgosság haladási színvonalán nem áll, nem sokára oda jut, hogy csakis a műveletlen osztályok szükségeit elégíti ki és ekkor babonává fajul, míg a felsőbb osztályokban a hitelenség harapódzik el.

Hogy az értelmi cultura tovább haladhasson, mondja Goethe, hogy a természeti tanulmányok növelhessék ismereteinket, hogy az emberi szellem nagyobb hullámgyűrűket vethessen, nem fogjuk túlhaladni a kereszténység ama nagyságát és értelmi fejlettségét, a mely az evangéliumokból felénk sugárzik. Strauss egyik művében vizsgálat alá veszi, hogy mi az elmúló és maradandó a kereszténységben és a következő következtetésre jut: „Az emberiség soha sem fog ellenni vallás nélkül, mert soha sem fog ellenni Krisztus nélkül, hiszen vallást akarni Krisztus nélkül annyi mint a költészettről beszélni anélkül, hogy számot vetnénk Homérral és Shakespearerel. Jézus elválaszthatatlan a vallási mozgalomtól, mert ő ismertette meg az emberekkel az igaz vallást. Krisztus sem nem istenség sem nem mythos, történelmi személy ő, mindenek közt a legnagyobb és legpáratlanabb; de nagy átalakulás történik a cultusban, melyet az emberiség ő neki szentel. Sok száz éven át halálára, feltámadására, csodáira volt függesztve minden szem; ma Jézushoz miiket életadó tanítása, új parancsolata a szeretetről és önfeláldozásának nagyszerű példája köt és a jövőben még inkább ezek fognak hozzákötni. Ezekben van maradandó igazság, mely a kereszténységet döntő vallásá teszi.

Hibaigazítás. A Gróf Kuun Géza cikkében mult füzetünk 2. l. 9. sor végén és 10. elején: d o o n a i helyett d o d o n a i olvasandó; a 3. l. 11. sorában A z a n g o l s z á s z o k után kimaradt e szó: a b á l v á n y t. S egyúttal megjegyezzük, hogy az e cikkben előforduló góth szavakban a *p* mindig *th* t jelent.

ARANYKÖNYV.

A SZÉKELY-KERESZTURI GYMNASIUM

6-ik tanári székére tett adakozások.

V-dik közlemény.

I. Tőkét.

a) készpénzben :

Id. Dániel Gábor főgondnok ur	=	200	frt	—	kr.
Barabás József tanár gyűjtőivén	=	14	"	50	"
N.-Kedében egyesektől gyűlt	=	2	"	50	"
Bözöd-Kőrispatakban gyűlt	=	5	"	62	"
Török Pál Csekefalván adott	=	5	"	—	"
Bözödön Ádám Domokos gyűjtő-ivén	=	2	"	37	"
Martonosban Gábor Albert	=	25	"	—	"
H.-Almásán egyesektől gyűlt	=	13	"	35	"
Dimény Sándor H.-Szt.-Pálon adott	=	10	"	—	"
H.-Szt.-Pálon Egyed Ferencz lelkész gyűjtő ivén =	=	3	"	05	"
Barabás Miklós mérnök ev. ref. adott	=	1	"	—	"
Csekefalván Német M. gyűjtő-ivén	=	15	"	08	"
Csókfalván Fekete J. lelkész gyűjtő-ivén	=	7	"	27	"
Zsákodon Demeter L. lelkész gyűjtő-ivén	=	5	"	80	"
Lokodban Máté Á. lelkész gyűjtő-ivén	=	7	"	01	"

Összesen : 317 frt 55 kr.

b) Kötlelben.

Pálfi Sándor Martonosban 3 évre à 5 frt	=	15	frt	—	kr.
Gábor Albert lelkész Martonosban	=	10	"	—	"
Máté József Martonosban	=	8	"	—	"
Végh István N.-Enyed az 5 tánszékre	=	100	"	—	"

A BUDAPESTI UNITÁRIUS LELKÉSZI ÁLLÁSRA ÉS ÁLLANDÓ IMAHÁZRA

tett kegyes adományok.

(XLII. közlemény.)

Kozma Ferencz gyűjtése a 143. sz. gy. k.-én · Kozma Ferencz 1 frt
Kozma Ferenczné 1 frt, Kozma László 1 frt, Kozma Endre 1 frt, Ifj. Kozma
Ferencz 1 frt, Kozma Róza 1 frt, Karácson István 80 kr., N. N. 20 kr, Pfeiffer
János 1 frt, Major I. 10 kr, Gálfi F. 20 kr, Simó Zs. 20 kr, Major M. 10 kr,
Bartók Albert 20 kr, Benczédi S. 20 kr, Major A. 10 kr, Varga N. 20 kr, Fir-
tos M. 20 kr, Fodor Zs. 10 kr, Gyarmati S. 20 kr, Patakfalvi J. 20 kr, Sófalvi
Józsefné 10 kr, Fodor P. 20 kr, Fodor S. 20 kr, Koronka M. 10 kr, Bálint M.
20 kr, Bálint J. 20 kr, Patakfalvi M. 50 kr. Szálteleki Zs. 10 kr, Jánosi G.
20 kr, Bálint M. 20 kr, Horváth Miklós 10 kr, András J. 20 kr, Márton J.

20 kr, Firtos L. 10 kr, Bálint I. 20 kr, Bálint A. 20 kr, Patakfalvi Mihály 10 kr, Nagy Jánosné 20 kr, Andrásfi F. 20 kr, Farkas I. 10 kr, Jánosi F. 20 kr, Bálint M. 20 kr, Todor Miklós 50 kr, Nagy János 50 kr, Lőrinczi M. 10 kr, Andrásfi M. 20 kr, Bálint F. 20 kr, Fazakas M. 10 kr, Szederjesi J. 20 kr, Szederjesi M. 20 kr, Firtos M. 10 kr, Márkos M. Menyhárt M., Márton F., Pál M., Andrásfi I., Jánosi Zs. 20—20 kr, Major F., Pító L. 50—50 kr, Fodor J. Jakabfi S., Varga D., Bartók A. 10—10 kr, Sándor D. 50 kr, Kozma Dimény 1 frt 20 kr, Rosdorfer K. 10 kr, Rosdorfer Emil 20 kr, Balázs M. 20 kr, Borbáth Károlin 30 kr, Kozma Zs. 20 kr, Kozma Béla 1 frt, Kozma György 1 frt. Összesen: 23 frt 50 kr.

Kelemen Lajos a 141. gyűjtő-könyvön adott 10 frtot.

Glosz Albert a 182. sz. gyűjtő könyvén adakozók megnevezése nélkül bejött 7 frt 50 kr.

Tichtel Károly gyűjtése a 173. sz. könyvön: Vilma 1 frt, Rác Károly 1 frt, Őri János 10 kr, Kalivoda 50 kr, dr. N. 40 kr, Kovler 1 frt, Arenberger 50 kr, N. 30 kr, Vezekényi 20 kr, Dombay 20 kr, Fülöp 80 kr, Dohl 50 kr, Lakrovics 50 kr. Összesen: 7 frt.

Kovács Ferencz gyűjtése a 73. sz. gy.-könyvön. Névtelenek 2 frt, Szauder József 30 kr, özv. Sárközi 20 kr, Horváth Gy. 50 kr, N. 30 kr, N. 20 kr, K. 30 kr, Jakubán 20 kr, Weidmann 2 frt, K. 20 kr, Hirshel 30 kr, F. K. 1 frt 50 kr, K. F. 1 frt 50 kr, Kovács 50 kr. Összesen 10 frt.

Filep Albert a 172. sz. könyvön befizet 2 frt.

Ádám Dénes a 162. sz. könyvön beküldött 5 frtot.

Derzsi Károly gyűjtése a már közölt 171 frt után a 183. sz. gy.-könyvön: Paulovics Károly 10 frt, dr. Sági 5 frt, Králik Lajos 1 frt, Bellovics Imre 5 frt, Vanicsek J. 8 frt. Összesen 29 frt.

Telkes Simon gyűjtése a 104. sz. gy.-könyvön: Kollerfi 1 frt, Tettei Emil 50 kr, Findura 50 kr, dr. Bar. J. 1 frt, Valaki 1 frt, Löwenstein Ferencz 1 frt, Gutjár és Müller 1 frt, dr. Szénási Sándor 1 frt, Egy tolerans 50 kr, Fortuner 50 kr, Egy zsidó 1 frt, Hofer 1 frt, Szahota Mihály 1 frt, Hofecker Ferencz 1 frt, Herpka Károly 1 frt, Stolmár 1 frt, Buday Endre 1 frt, Ujhelyi Sándor 1 frt, N. N. 50 kr, Elhaim 50 kr, Hátsek Ignác 2 frt, Jankovics József 1 frt, Silberleitner Béla 1 frt, Krausz Alajos 1 frt, Zipsolcinn 1 frt, ifj. Herpka Károly 1 frt, Gehlovits 1 frt, Grobetta Lajos 1 frt, Szonnert Károly 1 frt, Varga Sándor 1 frt, Nyári László 1 frt, Tassy 50 kr, Bauer Károly 50 kr, I. ánya Pál 1 frt, Kégy Sándor 1 frt, Thinschmidt Gyula 1 frt, Lőrincz István 50 kr, Lovcsányi 50 kr, Dubovszki Gyula 1 frt, Strébek Anna 1 forint, Fűredi József 1 frt, Für di Nándor 1 frt, Rubin Salamon 1 frt, Liebelt József 1 frt, Bernhártd 1 frt, Steiner Mór 1 frt, Sebők Mór 1 frt, Földesi 1 frt, Dankos Ferencz 1 frt, Dankos Sándor 1 frt, Márkus 1 frt, Krahl Jenő 1 frt. Összesen 48 frt.

Kővári László a 40-ik sz. gyűjtő-könyvre beküldött 50 frtot.

Dr. Székely Ferencz gyűjtése (a már közölt 1108 frt 60 kr után) a 44. számú gyűjtőkönyvön: Mihajlovics 50 kr, Panlovics 50 kr, Besán Mihály 2 frt, Perián István 1 frt, Szvoboda F. 50 kr, Gaita 50 kr, Kovács József 1 frt, Stedán Miklós 1 frt, Péterfi 50 kr, Márkosi S. 50 kr, Petriku Gyula 2 frt 50 kr, Weiner 50 kr, Hosszu Sándor 1 frt, Kató István 50 kr, Müller 50 kr, Fismanazer 2 frt, Fábry János 1 frt, Popeszku Jakab 1 frt, Péterfi L. 50 kr, Strmáts 50 kr, Turengian József 2 frt, Turengian Ferencz 1 frt, Bradicsán Mihály 1 frt, Nemoján Vazul 50 kr, Mara Joane 50 kr, Bör N. 1 frt, Opra Vazul 50 kr, Spurea 50 kr, Kermopotics Emil 1 frt, Kruen Ferencz 1 frt, Panajoss Mihály 1 frt, Mararin 1 frt, Spinea 80 kr, Gontea 20 kr, Kramik János 1 frt, Mózes József 1 frt, Corneanu Dionisia 1 frt, Sikó Géza 1 frt, Frankl Jakab 2 frt, Vulkó S. 1 frt, Popovicu J. 1 frt, Birtha Teodor 1 frt, Cornean Mihály 1 frt, Fraciu György 1 frt, Kis Miksa 1 frt, Gongier 1 frt, Mihailovits Athanasz 1 frt, Gian Kornél 50 kr, Konrád J. 50 kr, Vuja Gyula 1 frt, Lazaru 1 forint, Gáspár Pál 3 frt, Szerb György 1 frt, Oprea A. 1 frt, Kosztean 1 frt, Popovicu János 1 frt, Milutinovics Péter 1 frt, Schwartz Fülöp 1 frt, Frommer 50 kr, Milutinovics 50 kr, Pesz Ödön 1 frt, Kertész József 1 frt, Blasihitz Antal

1 frt, Deutsch G. 50 kr, Weisz L. 50 kr, Csermi 50 kr, Pilát János 1 frt 50 kr
Kis Miksa 1 frt, Tuifu 1 frt, Jókendvü 1 frt, Notarius 1 frt, Timothy Gyula 1
frt, Podhraczy Kornél 1 frt. Furengian P. 1 frt, Popovich S. 1 frt, N. N. 1
frt, N. N. 1 frt. Összesen 73 frt. — Ugyanő a 7. számú gyűjtőkönyvön Lípta
Pál 1 frt, Kühne Ede 2 frt, dr. Máthé Domokos 2 frt, az előbbivel együtt 78 frt.

Midőn a fenti szíves adományokért a gyűjtőknek és adakozóknak az
egyházközség nevében hálás köszönetet nyilvánítok: e helyen is felkérem azo-
kat, kiknél még gyűjtő-könyvecskék vannak, hogy azokról elszámolni szíves-
kedjenek. Péntz és könyvecskét hozzám (V. Koháry-u. 4.) küldeni kérem.

Budapest, 1891. április 15.

DERZSI, lelkész.

A SZ-UDVARHELYT ÉPÍTENDŐ UNITÁRIUS TEMPLOM KÖLTSÉGEI FEDE-
ZÉSÉRE 1880—1886-IG KEGYES AJÁNDÉKOZÁSOKAT TETTEK:

1. Id. mélt. Dániel Gábor	100	frt	—	kr.
2. Török József	2	"	—	"
3. Székely Dénes	1	"	70	"
4. Elekes József	—	"	54	"
5. Pálffi Ferencz	—	"	20	"
6. Pálffi Ferencz	1	"	—	"
7. Székely D. és Elekes F.	—	"	50	"
8. Baruch N.	1	"	—	"
9. Pálffi Ferencz	1	"	—	"
10. Székely D. és Elekes F.	1	"	50	"
11. Sándor Mózes	20	"	—	"
12. B. Kovács Dénes	50	"	—	"
13. B. id. Barabás Sándor	5	"	—	"
14. Berde Mózes	25	"	—	"
15. Pálffi Károly	20	"	—	"
16. Pálffi Ferencz	25	"	—	"
17. Udverhelymegyei takarékpénztár	100	"	—	"
18. Szakács Károlyné	5	"	—	"
19. Gergely Ferencz	10	"	—	"
20. Sófalvi Sándor	1	"	—	"
21. Nagy Lőrincz	—	"	50	"
22. Ürmösi Fridolin	1	"	—	"
23. Rehberger János	1	"	—	"
24. S. A. és Elekes József	21	"	—	"
25. Székely egyleti takarékpénztár	100	"	—	"
26. Lázló Ferencz és neje	75	"	—	"
27. Elekes József	56	"	08	"
28. Unitárius egyház	200	"	—	"

Midőn e kegyes ajándékozásokért az ekklézsia nevében hálás köszönetet
mondok, egyszersmind az érdeklődőknek szíves tudomására kivánom hozni,
hogy az ekkl. gondnoksága egy házastelket vásárolt, a melynek egyik osztálya
imabázul használtatik, a másik része mint bérház jövedelmez az ekklézsia ja-
vára. Mélt. Dániel Gábor főispán és egyh. főgondnok ur lelkes és buzgó köz-
reműködése mellett az ekklézsia gondnoksága, valamint egyes hívei egész oda-
adással és akaraterővel törekednek, hogy e telken egy igényeinknek megfelelő
templom építtessék. Az előlépések megtétettek. Isten segedelme és hitrokonaink
s jóbarátaink buzgó áldozatkészsége által támogatva, az „Úrnak hajléka“
megnövekedik hitsorsosaink számára, a székelység ez egyik metropoliszá-
ban is. Az ur akaratja, legyen a mi előmenetelünkre!

Fogadják úgy a fennebb említett, mint a már régebben nyilvános-
ságra hozott kegyes adakozók újból és ismételten forró köszönet-nyilvánítaso-
mat az ekklézsia hívei nevében, azzal a jóindulattal és nemes érzéssel, hogy
jóakaratu támogatásukat ekklézsiánktól a jövőre sem tagadják meg.

Kénos, 1891. mártius 25-én.

LŐRINCZI ISTVÁN.

kénos-udvarhelyi unitárius pap.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Kedves kötelességemnek ismerem, a nyilvánosság előtt is hálás köszönetet nyilvánítani egyházm nevében, kövendi özv. Létay Sándorné Nagy Katalin urasszonynak, ki közelebbről urasztali kenyér tartásra egy nagy ezüst tálat, s annak széthordozására egy kisebbet vásárolt 176 frt 10 kr értékben.

E becses adomány által teljesen méltóan van kiegészítve azon drága urasztali diszleteink tára, melylyel 1857-ben áldott emlékü Fejér Márton s neje Gyergyai Róza urasszony ó nagysága lepték meg egyházunkat. Egyszer-smind értesítem, hogy használaton kívül helyeztünk egy nagyobb ón tálat és egy kisebb tányért, melyek eddig urasztali kenyértartásra és annak széthordá-sára szolgáltak; ha valamelyik újonnan alakuló szegényebb egyházunknak szük-sége lenne reá, s ezt bejelentené, örömet adnók ajándékul — legalább erre hi-veimnél hajlamot észleltem, bár az edények teljesen épek; nem annyira érték-kük ajánlja, mint inkább azon körülmény, hogy több százados használat által vannak e célra felszentelve.

Ugyan ez időben ajándékozott Ádámosy Györgyné, Koronka Lotti urasz-zony egy abroszt 12 frt értékben azon rendeltetéssel, hogy azzal az urasztala köz- és vasárnapokon állandóan beterítve legyen.

Nem hagyhatom említetlenül azt sem, hogy ugyanazon nemes adomá-nyozó, özv. Létay Sándorné urasszony szolgáltatja évek sorozata óta az ur asz-talára a kenyeret, valamint a bort hasonlóan huzamos idő óta állandóan özv. Gál Miklósné, Fodor Druzsziánna urasszony ó nagysága.

Ily áldozatok — mert jutalmukat önmagukban hordják, nem szorultak ugyan köszönetre — inkább nekünk esik jól, hogy érettük hálás elismerésün-ket kifejezhetjük.

Kövend, ápril 23-án 1891.

GÁL LAJOS,
unitár. pap.

KÖSZÖNET NYILVÁNÍTÁS.

Id. Kádár András és neje Vagyas Klára hitrokaink egy nagyobb bor-tartó urasztali kantának látván szükségét, azt a mult 1890-dik évben meg is csináltatták, a minek az ára 5 frt 70 kr. Továbbá egy szegény sorsu, de az Ur házát szerető nő, a ki napszámával keresi a megélhetésre valót — névsze-rint Szucsányi Luiza, megtakarított filléreiből egy fehér kamuka abroszt vett és ajándékozott az Urasztalára. Ára 1 frt 78 kr. Az említett ajándékozók fo-gadják a várfalvi unitária szt. ekklézsia nevében tett ezen köszönet-nyilvání-tásomat.

ORBÓK FERENCZ,
unitár. lelk.

A martonosi unitárius egyház, a kis-medeséri unitárius leány-egyháznak ajándékozott egy templomi Urasztalt 3 darab terítéssel. A keresztyényi testvéri szeretetnek szíves adományát köszönettel fogadtuk.

Kismedeséren, 1891. márc. 26.

VAS ANDRÁS,
gondnok.

FERENCZI ÁRON,
lelkész.